
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथश्रीमद्भागवतेद्वितीयस्कंधःप्रारभ्यते ॥

ब्रह्मदेव.
नारद.
ऋषिमंडळी.
श्रीशुक.
परीक्षित.

श्रीगणेशायनमः   नमःपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय वागीशायस्यवदने लक्ष्मीर्यस्यच
वक्षसि यस्यास्तेहृदये संवित्तं नृसिंहमहंभजे १ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यंपरंधामजगद्धामनमामतत् २ माधवोमाधवा
वीशौसर्वसिद्धिविधायिनौ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्यानुसारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते ४ का
हंमंदमतिःक्वेदंमंथनंक्षीरवारिधेः किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ५ मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् यत्कृपातमहंवंदेपरमानंदमाधवम् ६
श्रीमद्भागवताभिधःस्फुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिःस्कंधैर्द्वादशभिस्ततःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिंशत्त्रिशतंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलंपर्णा
न्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभोवर्वर्त्तिसर्वोपरि ७ अथनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतःश्रीमद्भगवद्गुणवर्ण
नप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रारीप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरम् धीमहीतिध्यायतेर्लिङिछां
दसंध्यायेमेत्यर्थः बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुः यत्रयस्मिन्त्रयाणां
मायागुणानांतमोरजःसत्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपःअमृषासत्यः यत्सत्यतयामिथ्यासर्गोऽपिसत्यवत्प्रतीयते तंपरंसत्यमित्यर्थः अत्रदृष्टांतः तेजो-
वारिमृदांयथाविनिमयोव्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभासः सयथाऽधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः तत्रतेजसिवारिबुद्धिः मरीचितोयेप्रसिद्धामृदिका
चादौवारिबुद्धिरित्यादियथायथमूह्यम् यद्वा तस्यैवपरमार्थसत्यत्वप्रतिपादनायतदितरस्यमिथ्यात्वमुक्तम् यत्रमृषैवायंत्रिसर्गोनवस्तुतःसन्निति य
त्रेत्यनेनप्रतीतमुपाधिसंबंधंवारयति स्वेनैवधाम्नामहसानिरस्तंकुहकंकपटंयस्मिन्तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्यविश्वस्यजन्मस्थितिभं
गायतोभवंतितंधीमहीति तत्रहेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेषुकार्येषुपरमेश्वरस्यसद्रूपेणान्वयादकार्येभ्यश्चखपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्व
यशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देनव्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात्सद्रूपंब्रह्मकारणम् मृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्विश्वंकार्यंघटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयव
त्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यांयदस्यजन्मादितत्यतोभवतीतिसंबंधः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याःश्रुत-
यः स्मृतयश्चयतःसर्वाणिभूतानिभवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षयइत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वात्ध्येयमभिप्रेतंनेत्या
ह अभिज्ञोयःतम् सऐक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमांल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च तर्हिजीवःस्यान्नेत्याह स्वराट्स्वेनैवराजते
यः तंस्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्मा हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीदितिश्रुतेः नेत्याह तेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपि
ब्रह्मवेदंयःतेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ननुब्र
ह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुहृदामनसैवतेने अनेनबुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितः वक्ष्यतिहिप्रचोदितायेनपुरासरस्वती-
वितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदतामिति ननुब्रह्मास्वयमेवसुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनवेदमुपल-
भतांनेत्याह यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोऽपिमुह्यंतीति तस्माद्ब्रह्मणोऽपिपराधीनज्ञानत्वात् स्वतःसिद्धज्ञानःपरमेश्वरएवजगत्कारणम् अतएवसत्यःअ

सतः सत्तामदत्तोऽस्य परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेन च निरस्तकुहकः तं धीमहीति गायत्र्याप्रारंभेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितम् यथोक्तं
मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्
प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् पुराणांतरे च ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कंधसंमितः हयग्रीवब्र
ह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा गायत्र्या च समारंभस्तद्वै भागवतं विदुः पद्मपुराणे अंबरीषं प्रति गौतमोक्तिः अंबरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु पठस्व स्व
मुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति अत एवेदं भागवतं नामान्यदित्यपि न शंकनीयम् १ इदानीं श्रोतृप्रवर्त्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः
सर्वशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शयति धर्म इति अत्र श्रीमति सुंदरे भागवते परमो धर्मो निरूप्यते परमत्वे हेतुः प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसंधिलक्षणं कपटं-
यस्मिन् सः प्रशब्देन मोक्षाभिसंधिरपि निरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मो निरूप्यत इति अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह निर्मत्सराणां प

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यंति यत्सूरयः तेजो
वारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि १ धर्मः प्रो
ज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् श्रीमद्भाग
वते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् २

रोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां सतां भूतानुकंपिनाम् एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तम् ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपि श्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति
वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम् न तु वैशेषिकाणामिव द्रव्यगुणादिरूपम् यद्वा वास्तवशब्देन वस्तुनोंऽशो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया वस्तुनः कार्यं जग
च्च तत्सर्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वेद्यम् अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ततः किमत आह शिवदं परमसुखदम् किं च आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूल
नं च अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितम् कर्तृतोऽपि श्रैष्ठ्यमाह महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते देवताकांडविषयगतं श्रैष्ठ्यमाह प
रैः शास्त्रैः तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरो हृदि किं सद्य एवावरुध्यते स्थिरीक्रियते वाशब्दः कटाक्षे किंतु विलंबेन कथंचिदेव अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव त-
त्क्षणादेवावरुध्यते इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वंति तत्राह कृतिभिरिति श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः तस्मादत्र कांडत्रयार्थस्यापि यथा
वत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठम् अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः २ ६ ६ ६ ६

इदानींतुनकेवलंसर्वशास्त्रेभ्यःश्रेष्ठत्वादस्यश्रवणंविधीयते अपितुसर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेणसेव्यमित्याह निगमेति निगमोवेदः सएवकल्पतरुः स
र्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्यफलमिदंभागवतंनाम ननुवैकुंठगतंनारदेनानीयमह्यंदत्तम् मयाचशुकस्यमुखेनिहितम् तच्चतन्मुखाद्भुविगलितम् शिष्यप्र-
शिष्यादिरूपपल्लवपरंपरयाशनैरखंडमेवावतीर्णम् ननूच्चपातेनस्फुटितमित्यर्थः एतच्चभविष्यदपिभूतवन्निर्दिष्टम् अनागताख्यानेनैवास्यशास्त्रस्य
प्रवृत्तेः अतएवामृतरूपेण द्रवेणसंयुतम् लोकेहिशुकमुखस्पृष्टंफलममृतमिवस्वादुभवतीतिप्रसिद्धम् अत्रशुकोमुनिः अमृतंपरमानंदः सएवद्रवोरसः रसो
वैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुतेः अतोरसिकाः हेरसज्ञाः तत्रापिभावुकाः हेरसविशेषभावनाचतुराः अहोभुविगलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदंभा
गवतंनामफलंमुहुःपिबत ननुत्वगष्ठ्यादिकंविहायफलाद्रसःपीयते कथंफलमेवपातव्यंतत्राह रसंरसरूपम् अतस्त्वगष्ठ्यादेर्हेयांशस्याभावात् फलमेवकृ-
त्स्नंपिबत अत्रचरसतादात्म्यविवक्षयारसवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्गुणवचनेऽपिरसशब्देमतुपःप्राप्त्यभावात्तेनविनैवरसंफलमितिसामानाधिकरण्यम्
तत्रफलमित्युक्तेपानासंभवोहेयांशप्रसक्तिश्चभवेदितितन्निवृत्त्यर्थंरसमित्युक्तम् रसमित्युक्तेऽपिगलितस्यरसस्यपातुमशक्यत्वात्फलमितिद्रष्टव्यम् नच
भागवतामृतपानंमोक्षेऽपित्याज्यमित्याह आलयंलयोमोक्षःअभिविधावाकारः लयमभिव्याप्य नहीदंस्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किंतुसेव्यतएव वक्ष्यति

> निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः ३ नैमिषेऽनि
> मिषक्षेत्रेऋषयःशौनकादयः सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ४

हि आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थं
भूतगुणोहरिरिति ३ तदेवमनेनश्लोकत्रयेणविशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकंप्रारीप्सितस्यशास्त्रस्यविषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्येनसुखसेव्यत्वेनचश्रोतॄनभिमुखी
कृत्यशास्त्रमारभते नैमिशइति ब्रह्मणाविसृष्टस्यमनोमयस्यचक्रस्यनेमिः शीर्यते कुंठीभवतियत्रतन्नेमिशम् नेमिशमेवनैमिशम् तथाचवायवीये एतन्म-
नोमयंचक्रंमयासृष्टंविसृज्यते यत्रास्यशीर्यतेनेमिः सदेशस्तपसःशुभः इत्युक्त्वासूर्यसंकाशंचक्रंसृष्ट्वामनोमयम् प्रणिपत्यमहादेवंविससर्जपितामहः तेऽ
पिहृष्टतमाविप्राः प्रणम्यजगतांप्रभुम् प्रययुस्तस्यचक्रस्ययत्रनेमिर्व्यशीर्यत तद्वनंतेनविख्यातंनैमिशंमुनिपूजितमिति नैमिषइतिपाठेवाराहपुराणोक्तंद्र
ष्टव्यम् तथाहि गौरमुखमृषिंप्रतिभगवद्वाक्यम् एवंकृत्वाततोदेवोमुनिंगौरमुखंतदा उवाचनिमिषेणेदंनिहतंदानवंबलम् अरण्येस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्य
संज्ञितम् भविष्यतियथार्थंवैब्राह्मणानांविशेषकमिति अनिमिषः श्रीविष्णुः अलुप्तदृष्टित्वात् तस्यक्षेत्रे तथाचात्रैवशौनकादिवचनम् क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवय
मिति स्वःस्वर्गेगीयतइतिस्वर्गायोहरिः सएवलोकः भक्तानांनिवासस्थानंतस्मै तत्प्राप्तयइत्यर्थः सहस्रंसमाःसंवत्सराःअनुष्ठानकालोयस्यतत् सत्रंसत्रसंज्ञकं
कर्मोद्दिश्यआसतउपविविशुः यद्वा आसतअकुर्वतेत्यर्थः आलभेतनिर्वपति उपयंतीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेन आसतेर्धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ४

प्रातःकालेहुताएवहुताअग्नयोयैस्ते अनेननित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यंदर्शितम् इदंवक्ष्यमाणमादरात्पप्रच्छुः ५ विविदिषितानर्थान्प्रष्टुंसूतस्यसर्वशास्त्रज्ञाना
तिशयमाहुः त्वयेतित्रिभिः श्लोकैः इतिहासोमहाभारतादिस्तत्सहितानि नकेवलमधीतानि अपितुआख्यातान्यपिव्याख्यातानिच उतअपियानिधर्मशास्त्रा
णितान्यपि ६ किंच यानीत्यादि विदांविदुषांमध्येश्रेष्ठोव्यासः यानिवेद परावरेसगुणनिर्गुणेब्रह्मणीविदंतीतितथा ७ वेत्थजानासि सौम्यहेसाधो ते
षामनुग्रहात् तत्त्वतोज्ञानेहेतुमाह ब्रूयुरिति स्निग्धस्यप्रेमवतः उतएवरहस्यमपिब्रूयुरेव ८ अंजसांग्रंथार्जवेन एकांततःश्रेयः अव्यभिचारिश्रेयःसा
धनम् ९ अन्येऽपिबहुनाकालेनबहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विचिन्वंतु नेत्याहुः प्रायेणेति हेसभ्यसाधोअस्मिन्युगेकलौअल्पायुषोजनाः तत्रापिमंदाःअ

तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहुताग्नयः सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिदमादरात् ५ ऋषयऊचुः त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानि
चानघ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणियान्युत ६ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरायणः अन्येचमुनयःसूतपरावरविदोविदुः
७ वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ८ तत्रतत्रांजसाऽऽयुष्मन्भवतायद्विनिश्चित
म् पुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषःसभ्यकलावस्मिन्युगेजनाः मंदाःसुमंदमतयोमंदभाग्याह्युपद्रुताः
१० भूरीणिभूरिकर्माणिश्रोतव्यानिविभागशः अतःसाधोऽत्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ११ ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयेनात्मासंप्रसीदति
११ सूतजानासिभद्रंतेभगवान्सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया १२ तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितु
म् यस्यावतारोभूतानांक्षेमायचभवायच १३ आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभयम् १४

लसाः तत्रापिसुमंदमतयः तत्रापिमंदभाग्याः तत्राप्युपद्रुताः रोगादिभिः १० नचबहुशास्त्रश्रवणेऽपितावतैवफलसिद्धिरित्याहुः भूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानियेषुता
नि समुद्धृत्ययथावदुद्धृत्य येनउद्धृतवचनेन आत्माबुद्धिःसंप्रसीदति सम्यगुपशाम्यति ११ प्रश्नांतरंसूतजानासीतिपंचभिः भद्रंतइत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः भगवा-
न्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः सात्वतांसच्छब्देनसत्त्वमूर्तिर्भगवान् सउपास्यतयाविद्यतेयेषामितिसात्वंतोभक्ताः स्वार्थेअण् राक्षसवायसादिवत् तस्यचाश्रवणमा
र्षम् तदेवंसात्वतंइतिभवति तेषांपतिः पालकः यस्यार्थविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यांजातः १२ अंगहेसूत तन्नोवर्णयितुमर्हसि सामान्यतःताव
त् यस्यावतारोभूतानांक्षेमायपालनाय भवायसमृद्धये १३ तत्प्रभावमनुवर्णयंतस्तद्यशःश्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वंति आपन्नइतित्रिभिःसंसृतिमापन्नःप्राप्तः
विवशोऽपि ततःसंसृतेः तत्रहेतुः यद्यतोनाम्नः भयमपिअविद्यालक्षणंतमःस्वयमेवबिभेति १४ ७ ७ ७

किंच यस्यपादः संश्रयोयेषाम् अतएवप्रशमोऽयनंवर्त्माश्रयोवायेषांतेमुनयः उपस्पृष्टाः सन्निधिमात्रेणसेविताः सद्यःपुनंति स्वर्धुनीगंगातस्याआपस्तुतत्पादा
न्निःसृताः ननुनत्रैवतिष्ठंति अतस्तत्संबंधेनैवपुनंत्योऽप्यनुसेवयापुनंति नतुसद्यइतिमुनीनामुत्कर्षोक्तिः १५ पुण्यश्लोकैरीड्यानिस्तव्यानिकर्माणियस्यतस्य
यशः १६ प्रश्नांतरंतस्येति उदाराणिमहांतिविश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिर्नारदादिभिः कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः १७ अथेतिप्रश्नांतरे अवतारकथाःस्थित्यर्थमेवतत्त
द्वसरे येमत्स्याद्यवताराः नदीयाःकथाः स्वैरंलीलाः कुर्वतः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैवतच्चरितप्रश्नोऽपिजातएव १८ अत्यौत्सुक्येनपुनरपितच्चरिता
न्येवश्रोतुमिच्छंतस्तत्रात्मनस्तृप्त्यभावमावेदयंति वयंत्विति योगयागादिषुतृप्ताःस्म उद्गच्छतितमोयस्मात् सउत्तमः तथाभूतःश्लोकोयशोयस्यतस्यविक्र
मेतुविशेषेणनतृप्यामः अलमितिनमन्यामहे तत्रहेतुः यद्विक्रमंशृण्वताम् यद्वा अन्येतृप्यंतुनाम वयंतुनेतितुशब्दस्यान्वयः अयमर्थः त्रेधात्यलंबुद्धिर्भवति

यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोऽनुसेवया १५ कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः शुद्धि
कामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् १६ तस्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः १७ अथा
ख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया १८ वयंतुनवितृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे यच्छृण्वतांर
सज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे १९ कृतवान्किलवीर्याणिसहरामेणकेशवः अतिमर्त्यानिभगवान्गूढःकपटमानुषः २० कलिमागतमाज्ञाय
क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयम् आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः २१ त्वंनःसंदर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तितीर्षताम् कलिंसत्वहरंपुंसां
कर्णधारइवार्णवम् २२ ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्मण्येधर्मवर्मणि स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणंगतः २३ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेप्रथमस्कन्धेनैमिषेयोपाख्यानेप्रथमोऽध्यायः १

उदरादिभरणेनवा रसाज्ञानेनवा स्वादुविशेषाभावाद्वा तत्रशृण्वतामित्यनें
नश्रोत्रस्याकाशत्वादभरणमित्युक्तम् रसज्ञानामित्यनेनचाज्ञानतः पशुवत्तृप्तिर्निराकृता इक्षुभक्षणवत्रसांतराभावेनतृप्तिंनिराकरोति पदेपदेप्रतिक्षणं
स्वादुतोऽपिस्वादु १९ अतःश्रीकृष्णचरितानिकथयेत्याशयेनाहुः कृतवानिति अतिमर्त्यानिमर्त्यानतिक्रांतानिगोवर्द्धनोद्धरणादीनि मनुष्येष्वसंभाविता
नीत्यर्थः २० ननुयाजनाध्यापनादिव्यग्राणांकुतएतच्छ्रवणावकाशःस्यादतआहुः कलिमागतंज्ञात्वातद्भियाविष्णुपदंगंतुकामाः दीर्घसत्रेणनिमित्तेनात्रासीनाः
हरेःकथायांसक्षणाःलब्धावसराः २१ अस्मिंश्चसमयेत्वद्दर्शनमीश्वरेणैवसंपादितमित्यभिनंदंति त्वमिति कलिंनिस्तर्तुमिच्छतामर्णवंतितीर्षतांकर्णधारो
नाविकइव २२ पुनःप्रश्नांतरंब्रूहीति धर्मस्यवर्मणिकवचवद्रक्षके स्वांकाष्ठांमर्यादांस्वरूपमित्यर्थः अस्यचोत्तरंकृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसहेत्ययं
श्लोकः २३ इतिश्रीप्रथमेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १

तदेवं प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः द्वितीये तूत्तरं सूतश्चतुर्णामाह तेष्वथ १ विप्राणामिति एवंभूतैः सम्यक्प्रश्नैः सम्यक्प्रहृष्टो रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः
तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपचक्रमे उपक्रान्तवान् १ प्रवचनस्योपक्रमो नाम गुरुदेवतानमस्कार इति तमाह त्रिभिः यमिति तत्र स्वगुरोः शुकस्यैश्वर्यं तच्च
रितेनैव द्योतयन्नाह यं प्रव्रजन्तं संन्यस्य गच्छन्तम् अनुपेतं मामुपनयस्वेत्युपनयनार्थमनुपसन्नम् यद्वा केनाप्यनुपेतमननुगतमेकाकिनमित्यर्थः तत्र हेतुः अपेत-
कृत्यं कृत्यशून्यम् कर्ममार्गे अप्रवर्त्तमानम् नैष्ठिकत्वात् द्वैपायनो व्यासः विरहात्कातरो भीतः पुत्र ३ इति प्लुतेनाजुहाव आहूतवान् दूराद्ध्वाने प्लुते सत्यपि संधि
रार्षः तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवन्तः पितुः स्नेहानुबंधपरिहाराय योगी वृक्षरूपेणोत्तरं दत्तवानित्यर्थः तं मुनिमानतोऽस्मि तन्मय-
त्वोपपादनाय विशेषणम् सर्वभूतानां हृत् मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयः तम् २ तत्कृपालुतां दर्शयन्नाह य इति अंधं गाढं तमः संसाराख्यम
तितर्त्तुमिच्छतां पुराणानां मध्ये गुह्यं गोप्यम् तत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि स्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावो यस्य तत्स्वानुभावम् अखिलश्रुतीनां

व्यासउवाच   इति संप्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रौमहर्षणिः प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे १   सूतउवाच   यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपे
तकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि २ यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसा
रमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धम् संसारिणां करुणयाऽऽह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् ३ नारायणं नमस्कृत्य
नरं चैव नरोत्तमम् देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ४ मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमंगलम् यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसी
दति ५ स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे अहैतुक्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा संप्रसीदति ६ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्या
शु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ७

सारम् एकमद्वितीयं अनुपममित्यर्थः आत्मानं कार्यकारणसंघातमधिकृत्य वर्त्तमानमात्मतत्त्वम् अध्यात्मं तस्य दीपं साक्षात्प्रकाशक
म् उपयामि शरणं व्रजामि ३ जयं त्वनेन संसारमिति जयो ग्रंथः तमुदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयन् अन्यान् पौराणिकाननुशिक्षयति ४ तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत्प्रति-
पूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाऽहं पृष्टः यतो लोकानां मंगलमेतत् यद्यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णे पर्यवसानादेव
सुकृतम् ५ तत्र यत्प्रथमं पृष्टं सर्वशास्त्रसारमैकान्तिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरम् स वै पुंसामिति अयमर्थः धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः प्र
वृत्तिलक्षणः सोऽपरः यतस्तु धर्माच्छ्रवणादरादिलक्षणा भक्तिर्भवति स परो धर्मः स एवैकान्तिकं श्रेय इति कथंभूता अहैतुकी हेतुः फलानुसंधानं तद्रहिता अप्रतिह
ता विघ्नैरनभिभूता ६ ननु तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञानांगत्वं प्रसिद्धम् तत्कु
तो भक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यम् तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेव इति अहैतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरमौपनिषदमित्यर्थः ७

व्यतिरेकमाह धर्मइति योधर्मइतिप्रसिद्धः सयदिविष्वक्सेनस्यकथास्वरतिंनोत्पादयेत् तर्हिस्वनुष्ठितोऽपिसन्नयंश्रमोज्ञेयः ननुमोक्षार्थस्यापिधर्मस्यश्रमत्वमस्त्वेवा
तआह केवलंविफलश्रमइत्यर्थः नन्वस्तितत्रापिस्वर्गादिफलमित्याशंक्यएवकारेणनिराकरोति क्षयिष्णुत्वान्नतत्फलमित्यर्थः नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसु
कृतंभवतिइत्यादिश्रुतेर्नतत्फलस्यक्षयिष्णुत्वमित्याशंक्यहिशब्देनसाधयति तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकः क्षीयतइतितर्कोनु
गृहीतयाश्रुत्याक्षयिष्णुत्वप्रतिपादनात् ८ तदेवंहरिभक्तिद्वारानदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्यंतः परोधर्मइत्युक्तम् अन्येतुमन्यंते धर्मस्यार्थःफलम् तस्यचका
मःफलम् तस्यचेंद्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्चपुनरपिधर्मार्थादिपरंपरेति यथाहुः धर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थंनसेव्यतइत्यादितन्निराकरोति धर्मस्येतिद्वाभ्याम्
अपवर्गोस्यउक्तन्यायेनापवर्गपर्यंतस्यार्थायफलत्वायार्थोनोपकल्पते योग्योनभवति तथाऽर्थस्याप्येवंभूतधर्माव्यभिचारिणः कामोलाभायफलत्वायन
हिस्मृतोमुनिभिः ९ कामस्यचविषयभोगस्येंद्रियप्रीतिर्लाभः फलंनभवति किंतु यावताजीवेततावानेवकामस्यलाभः जीवनपर्याप्तएवकामः सेव्यइत्य

धर्मःस्वनुष्ठितःपुंसांविष्वक्सेनकथासुयः नोत्पादयेद्यदिरतिंश्रमएवहिकेवलम् ८ धर्मस्यह्यापवर्गस्यनार्थोऽर्थायोपकल्पते नार्थस्यध
र्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः ९ कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता जीवस्यतत्त्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिः १० वदंतितत्त
त्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ११ तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवैराग्ययुक्तया पश्यंत्यात्मनिचात्मानं
भक्त्याश्रुतगृहीतया १२ अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्यधर्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १३ तस्मादेकेनमनसाभ
गवान्सात्वतांपतिः श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनित्यदा १४ यदनुध्यासिनायुक्ताःकर्मग्रंथिनिबंधनम् छिंदंतिकोविदास्तस्य
कोनकुर्यात्कथारतिम् १५

र्थः जीवस्यजीवनस्यचपुनः कर्मानुष्ठानद्वाराकर्मभिर्यइहप्रसिद्धः सोऽर्थोनभवति किंतुतत्त्वजिज्ञासैवेति १० ननुचतत्त्व
जिज्ञासानामधर्मजिज्ञासैव धर्मएवहितत्त्वमितिकेचित्तत्राह तत्त्वविदस्तत्तदेवतत्त्वंवदंति किंतत् यत्ज्ञानंनाम अद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षंव्यावर्तयति
ननुतत्त्वविदोऽपिविगीतवचनाएव मैवम् तस्यैवतत्त्वस्यनामांतरैरभिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैरण्यगर्भैःपरमात्मेति सात्वतैर्भगवानित्यभिधीयते
११ तच्चतत्त्वंसपरिकरयाभक्त्यैवप्राप्यतइत्याह तच्चेत्यन्वयः ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्रज्ञानंपरोक्षम् तच्चतत्त्वमात्मनिक्षेत्रज्ञेपश्यंति किंतत् आत्मानंपरमात्मानं
श्रुतेनवेदांतादिश्रवणेनगृहीतयाभ्यासयेतिभक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् १२ धर्मस्यफलंभक्तिः नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाः हरितो
षणंहरेराराधनंसंसिद्धिःफलम् १३ यस्माच्च भक्तिहीनोधर्मः केवलंश्रमएव तस्माद्भक्तिप्रधानएवधर्मोऽनुष्ठेयइत्याह तस्मादिति एकेनएकाग्रेणमनसा १४ भ
क्तिरहितोधर्मः केवलंश्रमएवेतिप्रपंचितम् इदानींतुभक्तेर्मुक्तिफलत्वंप्रपंचयति यदिति यस्यानुध्याऽनुध्यानंसैवअसिः खड्गस्तेनयुक्ताविवेकिनः ग्रंथिमहं-
कारंनिबध्नातियत्कर्मतत्छिंदंति तस्यकथायांरतिंकोनकुर्यात् १५ ७ ७ ७ ७

ननु सत्यमेव कर्मनिर्मूलनी हरिकथारतिस्तथाऽपि नस्यां रुचिर्नोत्पद्यते किं कुर्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिर्निष्पापस्य महत्सेवा स्यात् तथा च महत्सु श्रद्धा ततः श्रवणेच्छा ततो रुचिः स्यादित्यर्थः १६ ततश्च शृण्वतामिति पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः सतां सुहृत् हितकारी हृदि यान्यभद्राणि कामादिवासनाः तानि अंतस्थः हृदयस्थः सन् १७ ततश्च नष्टप्रायेष्विति सर्वाभद्रनाशस्य ज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रायग्रहणम् भागवतानां भागवतशास्त्रस्य वा सेवा यातो नैष्ठिकी निश्चला विक्षेपकाभावात् १८ रजश्च तमश्च ताभ्यां भवाः कामादयस्तैरनाविद्धमनभिभूतं प्रसीदति उपशाम्यति १९ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अत एव मुक्तसंगस्य २० ज्ञानफलमाह भिद्यत इति हृदयमेव ग्रंथिः चिज्जडग्रथनरूपोऽहंकारः अत एव सर्वे संशयाः असंभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानि आत्मनि स्वरूपभूते ईश्वरे दृष्टे साक्षात्कृते सति एवकारेण ज्ञानानंतरमेवेति दर्शयति २१ तत्र सदाचारं दर्शयन्नुपसंहरति अत इति आत्मनः प्रसादनीं

शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् १६ शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः हृद्यंतस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् १७ नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी १८ तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति १९ एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसंगस्य जायते २० भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ २१ अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा वासुदेवे भगवति कुर्वंत्यात्मप्रसादनीम् २२ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते स्थित्यादये हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः २३ पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् २४

नः शोधनीम् वासुदेवे भक्तिं कुर्वंति तानि भजनीयविशेषो दर्शितः २२ तदेवोपपादयितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकात्मकत्वेऽपि वासुदेवस्याधिक्यमाह सत्त्वमिति इह यद्यपि एक एव परः पुमान् अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिप्रलयार्थं संज्ञाः केवलं भिन्नाः धत्ते हरिविरिंचिहरा इति वक्तव्ये संधिरार्षः तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि शुभफलानि सत्त्वतनोः वासुदेवात्स्युः २३ उपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्ये सदृष्टांतमाह पार्थिवात्स्वतः प्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणः काष्ठात्सकाशाद्धूमः प्रवृत्तिस्वभावः त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादप्यग्निः त्रयीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् एवं तमसः सकाशात् रजो ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मप्रकाशकम् तुशब्देन लयात्मकात्तमसः सकाशाद्रजसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेन किंचित् ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तं ननु सर्वथा तत्प्रकाशकत्वम् विक्षेपकत्वात् यत्सत्त्वं तत्साक्षात् ब्रह्मदर्शनम् अतस्तद्गुणोपाधीनां ब्रह्मादीनामपि यथोत्तरं वैशिष्ट्यमिति भावः २४

वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति भेजिरेइति अथ अतो हेतोः अग्रेपुराविशुद्धसत्वमूर्तिं भगवंतमधोक्षजमतो येतानुवर्तंते नतइहसंसारेक्षेमायकल्पंते २५
नन्वन्यानपिकेचिज्जंतो दृश्यंते सत्यम् मुमुक्षवस्तुअन्यान्नभजंति किंतुसकामाएवेत्याह मुमुक्षवइति द्वाभ्याम् भूतपतीनितिपितृप्रजेशादीनामुपलक्ष
णम् अनसूयवः देवतांतरानिंदकाः संतः २६ रजस्तमसीप्रकृतिः स्वभावोयेषांते अतएवपितृभूतादिभिः समंशीलंयेषांते श्रियासहऐश्वर्यंचप्रजाश्चेप्सं
तीतितथाते २७ मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेवोभजनीयइत्युक्तम् सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याह द्वाभ्याम् वासुदेवः परः तात्पर्यगोचरोयेषांते ननुवेदाम
खपरा दृश्यंते इत्याशंक्यतेऽपितदाराधनार्थत्वात्तत्परा एवेत्युक्तम् योगाः योगशास्त्राणितेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्यतासामपितत्प्र-
त्याख्युपायत्वात्तत्परत्वमुक्तम् २८ ज्ञानंज्ञानशास्त्रम् ननुचतज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्यज्ञानस्यापितत्परत्वमुक्तम् तपोऽत्रज्ञानम् धर्मोधर्मशास्त्रंदानव्र
तादिविषयम् ननुतत्स्वर्गपरमित्याशंक्यगम्यतइतिगतिः स्वर्गादिफलंसोऽपितदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तम् यद्वा वेदाइत्यनेनैवतन्मूलत्वात्सर्वाण्यपिवासुदे

भेजिरेमुनयोऽथाग्रे भगवंतमधोऽक्षजम् सत्वंविशुद्धंक्षेमायकल्पंतेयेनुतानिह २५ मुमुक्षवोघोररूपान्हित्वाभूतपतीनथ नारायणक
लाः शांता भजंतिह्यनसूयवः २६ रजस्तमः प्रकृतयः समशीलाभजंतिवै पितृभूतप्रजेशादीन्श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २७ वासुदेवपरावे
दावासुदेवपरामखाः वासुदेवपरायोगावासुदेवपराक्रियाः २८ वासुदेवपरंज्ञानंवासुदेवपरंतपः वासुदेवपरोधर्मोवासुदेवपराग
तिः सएवेदंससर्जाग्रे भगवानात्ममायया सदसद्रूपयाचासौगुणमय्याऽगुणोविभुः ३० तयाविलसितेष्वेषुगुणेषुगुणवानिव अंतःप्र
विष्टआभातिविज्ञानेनविजृंभितः ३१ यथाह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु नानेवभातिविश्वात्माभूतेषुचतथापुमान् ३२ असौगु
णमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषुनिर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान् ३३

वपराणीत्युक्तम् तत्रननुतेषांमखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वा
त्तदेकपरत्वमित्याशंक्यमखादीनामपितत्परत्वमित्युक्तमितिद्रष्टव्यम् २९ ननुजगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्तेवस्तुनिसर्वशास्त्रसमन्वयोदृश्यतेकथंवा
सुदेवपरत्वंसर्वस्यतत्राह सएवेतिचतुर्भिः एतैरेवश्लोकैस्तस्यकर्माण्युदाराणिब्रूहीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् सदसद्रूपयाकार्यकारणात्मिकया अगुणश्चेत्यन्वयः
स्वतोनिर्गुणोऽपिसन्नित्यर्थः ३० भगवतोजगत्कारणत्वमुक्तम् प्रवेशनियमनलक्षणांलीलामाह तयेति विलसितेषुउद्भूतेषुगुणेषुआकाशादिषु अंतःप्रविष्टः स
न्गुणवानिवप्रदर्धीनाएतेगुणाइत्यभिमानवानिव नतुवस्तुतस्तथा यतोविज्ञानेनचिच्छक्त्याविजृंभितः अत्यूर्जितः ३१ बहुरूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषु
स्वाभिव्यंजकेषु अवहितोनिहितः विश्वात्मापुमान्परमेश्वरोभूतेषुप्राणिषु अंतर्यामिणोपिप्रतियोगिनानात्वेननानात्वमिवउच्यते क्षेत्रज्ञरूपेणवा ३२ भोगरूपां-
लीलामाह असौहरिः भूतसूक्ष्माणिचइंद्रियाणिचात्मामनश्चतैः स्वयंनिर्मितेषुभूतेषुचतुर्विधेष्वितिभोगस्वातंत्र्यंद्योत्यते तद्गुणान्तत्तदनुरूपान्विषयानि
च्छयाभुंक्ते भोजयतीतिणिजर्थोवाज्ञेयः पालयतीतिवा तदात्वात्मनेपदमार्षम् भुजोनवनइतिस्मरणात् ३३ ५ ५ ५

इदानींसूतजानासीतिप्रश्नस्योत्तरमाह भावयतिपालयति एतत्तुसर्वावतारसाधारणंप्रयोजनम् विशेषतः कृष्णावतारस्यकुंतीरूक्तौवक्ष्यते लोकभावनः लोककर्त्ता देवादिषुयेलीलावतारास्तेष्वनुरतोऽनुरक्तः ३४ इतिप्रथमेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ अवतारकथाप्रश्नेतृतीयेतूत्तराभिधा पुरुषाद्यवतारोक्त्यानन्तच्चारित्रवर्णनैः १ यदुक्तमथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाइतितदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहइति पंचभिः महदादिभिःमहदहंकारपंचतन्मात्रैः संभूतंकृतनिष्पन्नम् एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीतिशोडशकलाअंशायस्मिन् यद्यपिभगवद्विग्रहोनैवंभूतस्तथाऽपिविराड्जीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तमितिद्रष्टव्यम् १ कोऽसौभगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि यस्यांभसिएकार्णवेशयानस्यविश्रांतस्य तत्रचयोगः समाधिः तद्रूपां निद्रांविस्तारयतोनाभिरेवह्रदः तस्मिन्यदंबुजंतस्मात्सकाशाद्ब्रह्माऽसीत् अभूत्पाद्मेकल्पे स पौरुषंरूपंजगृहे २ कीदृशंरूपंतदाह यस्येति ननुकीदृशोविग्रहस्तस्ययोऽभसिशेतेस्मतदाह तत्तस्यभगवतोरूपंतुविशुद्धंरजआद्यसंभिन्नम् अ

भावयत्येषसत्त्वेनलोकान्वैलोकभावनः लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादिषु ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २ सूतउवाच जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया १ यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः २ यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्त्वमूर्जितम् ३ पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकंसहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ४ एतन्नानाऽवताराणांनिधानंबीजमव्ययम् यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयः ५ सएवप्रथमंदेवःकौमारंसर्गमास्थितः चचारदुश्चरंब्रह्माब्रह्मचर्यमखंडितम् ६ द्वितीयंतुभवायास्यरसातलगतांमहीम् उद्धरिष्यन्नुपादत्तयज्ञेशःसौकरंवपुः ७

तएवोर्जितंनिरतिशयंसत्वम् ३ एतच्चयोगिनांप्रत्यक्षमित्याह पश्यंतीति अदभ्रमनल्पंज्ञानात्मकंयच्चक्षुः तेनसहस्रमपरिमितानियानिपादादीनितैरद्भुतम् सहस्रंमूर्द्धादयोयस्मिन्तुतत् सहस्रंयानिमौल्यादीनितैरुल्लसत्शोभमानम् ४ एतत्तुकूटस्थंनत्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदादिनारायणरूपम् निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानम् कार्यावसानेप्रवेशस्थानमित्यर्थः बीजमुद्गमस्थानम् बीजत्वेऽपिनान्यबीजतुल्यम् किंतु अव्ययम् नकेवलमवताराणामेवबीजम् किंतु सर्वप्राणिनामपीत्याह यस्यांशोब्रह्मातस्यांशोमरीच्यादिस्तेन ५ सनत्कुमाराद्यवतारंतच्चरितंचाह सएवेति कौमारआर्षःप्राजापत्योमानवइत्यादीनिसर्गविशेषनामानि यःपौरुषंरूपंजगृहेसएवदेवःकौमारव्यंसर्गमास्थितःसन्ब्रह्माब्राह्मणोभूत्वाब्रह्मचर्यंचचार प्रथमद्वितीयादिशब्दानिर्देशमात्रापेक्षया ६ वाराहावतारमाह अस्यविश्वस्यभवायउद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्नितिकर्मोक्तिः एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचोक्तमित्यनुसंधेयम् ७

नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसर्गमुपेत्य तत्रचदेवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः सात्वतंवैष्णवंतंत्रंपंचरात्रागममाचष्ट उक्तवान् यतस्तंत्रात्तुनिर्गतंकर्मत्वंबं धहेतुत्वंयेभ्यस्तानिनिष्कर्माणितेषांभावोनैष्कर्म्यम् कर्मणामेवमोचकत्वंयतोभवतितदाचष्टेत्यर्थः ८ नरनारायणावतारमाह तुर्येचतुर्थेऽवतारेधर्मस्य- कलांशः भार्येत्यर्थः अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः तस्यांसर्गेऋषीभूत्वेत्येकावतारत्वंदर्शयति ९ कपिलावतारमाह आसुरयेतन्नाम्नेब्राह्मणाय तत्वानांग्रामस्यसंघस्यविनिर्णयोयस्मिन् तत्सांख्यम् १० दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठइति अत्रेरपत्यत्वंतेनैववृतःसन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्ट इतिवक्ष्यमाणत्वात् कथंप्राप्तः अनसूयया मत्सदृशापत्यमिषेणमामेवापत्यंवृतवानितिदोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकीमात्मविद्यांप्रल्हादादिभ्यश्च आदिपदात्यदुहैहयाद्याग्रहणं ११ यज्ञावतारमाह सयज्ञःयामाद्यैः स्वस्यैवपुत्रायामानामदेवाः तदाद्यैःसहस्वायंभुवंमन्वंतरंपालितवान् तदास्वय

नृतीयमृषिसर्गंचदेवर्षित्वमुपेत्यसः तंत्रंसात्वतमाचष्टनैष्कर्म्यंकर्मणांयतः ८ तुर्येधर्मकलासर्गेनरनारायणावृषी भूत्वात्मोपश मोपेतमकरोद्दुश्चरंतपः ९ पंचमःकपिलोनामसिद्धेशःकालविप्लुतम् प्रोवाचासुरयेसांख्यंतत्वग्रामविनिर्णयम् १० षष्ठेअत्रेरपत्यत्वं वृतःप्राप्तोऽनसूयया आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रल्हादादिभ्यऊचिवान् ११ ततःसप्तमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत सयामाद्यैःसुरग णैरपात्स्वायंभुवांतरम् १२ अष्टमेमेरुदेव्यांतुनाभेर्जातउरुक्रमः दर्शयन्वर्त्मधीराणांसर्वाश्रमनमस्कृतम् १३ ऋषिभिर्याचितोभेजेन वमंपार्थिवंवपुः दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायंसउशत्तमः १४ रूपंसजगृहेमात्स्यंचाक्षुषोदधिसंप्लवे नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैवस्व तमनुम् १५ सुरासुराणामुदधिंमथ्नतांमंदराचलम् दध्रेकमठरूपेणपृष्ठएकादशोविभुः १६ धान्वंतरंद्वादशमंत्रयोदशममेवच अपा ययत्सुरानन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया १७

मिंद्रोऽभूदित्यर्थः १२ ऋषभावतारमाह सर्वाश्रमनमस्कृतम् अंत्याश्रमंपारमहंस्यंवर्त्मधीराणां दर्शयन्नाभेराग्नीध्रपुत्रादृषभोजातः १३ पृथोरवतारमाह पार्थिवंवपुःराजदेहंपृथुरूपम् पाठांतरेपृथोरिदंपार्थिवम् औषधीरित्युपलक्षणम् इमांपृथिवीं- सर्वाणिवस्तूनिदुग्धअदुग्ध अडागमाभावस्त्वार्षः हेविप्राः तेनपृथ्वीदोहनेनसोऽयमवतारउशत्तमः कमनीयतमः वशकांतावित्यस्मात् १४ मत्स्यावतार- माह चाक्षुषमन्वंतरेयउदधीनांसंप्लवः संश्लेषः तस्मिन्यद्यपिमन्वंतरावसानेप्रलयोनास्ति तथाऽपिकेनचित्कौतुकेनसत्यव्रतायमायाप्रदर्शिता यथाऽ कांडेमार्कंडेयायेतिद्रष्टव्यम् महीमय्यांनाविनौकारूपायांमह्यामित्यर्थः अपात्रक्षितवान् वैवस्वतमितिभाविनीसंज्ञा १५ कूर्मावतारमाह कमठःकू र्मः तद्रूपेणैकादशोऽवतारेविष्णुर्दध्रेदधार १६ धन्वंतर्यवतारमाह धान्वंतरंधन्वंतरिरूपम् द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः त्रयोदशममेवस्वरूपंतच्चरितेनस हदर्शयति अपाययदित्यत्रसुधामित्यध्याहारः मोहिन्यास्त्रियातद्रूपेणअन्यानसुरान्मोहयन् धन्वंतरिरूपेणामृतमानीयमोहिन्याऽपाययदित्यर्थः १७ श्रीगोपालोविजयते

नृसिंहावतारमाह नारसिंहंरूपंबिभ्रत् एरकांनिर्ग्रंथितृणम् १८ वामनावतारमाह दुष्टानांमदंवामयतीतिवा मनकंरूपम् क्रत्वंवा मत्यादिल्सुः तस्मादा-च्छिद्य गृहीतुमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह अवतारइति त्रिः त्रिगुणंयथाभवतितथासप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः २० व्यासावतारमाह अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञान्पुंसोदृष्ट्वानदस्तुग्रहार्थंशाखाश्चक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वंराघवरूपेण प्राप्तःसन् अतःपरमष्टादशे २२ रामकृष्णावतारमाह विंशतितमइतिवक्तव्येनकारलोपश्छंदोऽनुरोधेन रामकृष्णावित्येवंनामनीजन्मनीप्राप्य २३ बुद्धावतारमाह अजनस्यस्रुतःजिनसुतइतिपाठेजिनोऽपिसएव कीकटेषुमध्येगयाप्रदेशेतु २४ कल्क्यवतारमाह युगसंध्यायांभाव्यायामित्यर्थः कलेरंतेविष्णुयशसोब्राह्मणात् सकाशात्जनिता जनिष्यते २५ अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवताराइति असंख्येयत्वेदृष्टांतः यथेति अविदासिनः उपक्षयशून्यात् दस्रुउपक्षयइत्यस्मा

चतुर्दशंनारसिंहंबिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितम् ददारकरजैर्वक्षस्येरकांकटकृद्यथा १८ पंचदशंवामनकंकृत्वाऽगादध्वरंबलेः पदत्रयंयाचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् १९ अवतारेषोडशमेपश्यन्ब्रह्मद्रुहोनृपान् त्रिःसप्तकृत्वःकुपितोनिःक्षत्रामकरोन्महीम् २० ततःसप्तदशेजातःसत्यवत्यांपराशरात् चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसः २१ नरदेवत्वमापन्नःसुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरम् २२ एकोनविंशेविंशतिमेवृष्णिषुप्राप्यजन्मनी रामकृष्णावितिभुवोभगवानहरद्भरम् २३ ततःकलौसंप्रवृत्तेसंमोहायसुरद्विषाम् बुद्धोनाम्नाऽजनसुतःकीकटेषुभविष्यति २४ अथासौयुगसंध्यायांदस्युप्रायेषुराजसु जनिताविष्णुयशसोनाम्नाकल्किर्जगत्पतिः २५ अवताराह्यसंख्येयाहरेःसत्वनिधेर्द्विजाः यथाविदासिनःकुल्याःसरसःस्युःसहस्रशः २६ ऋषयोमनवोदेवामनुपुत्रामहौजसः कलाःसर्वेहरेरेवसप्रजापतयस्तथा २७ एतेचांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयम् इंद्रारिव्याकुलंलोकंमृडयंतियुगेयुगे २८ जन्मगुह्यंभगवतोयएतत्प्रयतोनरः सायंप्रातर्गृणन्भक्त्यादुःखग्रामाद्विमुच्यते २९ एतद्रूपंभगवतोह्यरूपस्यचिदात्मनः मायागुणैर्विरचितंमहदादिभिरात्मनि ३०

त् सरसः सकाशात् कुल्याःक्षुद्रप्रवाहाः २६ विभूतीराह ऋषयइति २७ तत्रविशेषमाह एतेचेति पुंसःपरमेश्वरस्यकेचिदंशाःकेचित्कलाःविभूतयश्च तत्रमत्स्यादीनामवतारत्वेनसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्वेऽपियथोपयोगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषुयथोपयोगमंशकलावेशः कृष्णस्तुभगवान्साक्षान्नारायणएव आविर्भूतसर्वशक्तित्वात् सर्वेषांप्रयोजनमाह इंद्रारयोदैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतंलोकंमृडयंति सुखिनंकुर्वंति २८ एतत्कीर्तनफलमाह जन्मेति गुह्यमतिरहस्यंजन्मप्रयतःशुचिः सन्दुःखग्रामात्संसारात् २९ विमुच्यतइतियदुक्तंतत्रकथंदेहद्वयसंबंधेसतितद्विमुक्तिरित्याशंक्यदेहद्वयसंबंधस्यभगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वादेतच्छ्रवणादिजनितविद्ययातन्निवृत्तिरुपपद्यतइत्याशयेनाह एतदिति पंचभिः अरूपस्यचिदेकरसस्यात्मनोजीवस्येदंस्थूलंरूपंशरीरंभगवतोयामायातस्यागुणैर्महदादिरूपैर्विरचितम् क्व आत्मनिआत्मस्थानेशरीरंकृतमित्यर्थः ३० ७ ७

कथमित्यपेक्षायांस्वरूपावरणेनतदध्यासतइतिसदृष्टांतमाह यथावाय्वाश्रितोमेघौघोनभसिआकाशेअबुद्धिभिरज्ञैः आरोपितः यथावापार्थिवोरेणुः तद्‌ तंधूसरत्वाद्यनिले एवंद्रष्टरिआत्मनिदृश्यत्वंदृश्यत्वादिधर्मकंशरीरमारोपितमित्यर्थः ३१ किंच अतःस्थूलाद्रूपात्‌ परमन्यदपिरूपमारोपितमित्यनुषंगः कथंभूतंतत्‌ यत्‌अव्यक्तंसूक्ष्मम्‌ तत्रहेतुः अव्यूढगुणव्यूहितंव्यूहः करचरणादिपरिणामः तथाअव्यूढाअपरिणतायेगुणास्तैर्व्यूहितंरचितम्‌ आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः एतदेवकुतस्तत्राह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्‌ यच्चाकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिवत्‌ दृश्यते श्रूयतेवाइंद्रादिवत्‌ इदंतु नतथा तर्हितस्यसत्वेकिंप्रमाणंतत्राह सजीवः जीवोपाधिः जीवोजीवेननिर्मुक्तः जीवोजीवंविहायेत्यादौजीवोपाधौलिंगदेहेजीवशब्दप्रयोगात्‌जीवोपाधितयाकल्प्यतइत्यर्थः ननुस्थूलमेवभोगायतनत्वाज्जीवोपाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्यतआह यद्यस्मात्सूक्ष्मात्पुनर्भवः पुनःपुनर्जन्म उत्क्रांतिगत्यागतीनांतेनविनाऽसंभवादितिभावः ३२ तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वातदपवादेनजीवस्यब्रह्मतामाह यत्रयदाइमेस्थूलसूक्ष्मेरूपेस्वसंविदास्वरूपस-

यथानभसिमेघौघोरेणुर्वापार्थिवोऽनिले एवंद्रष्टरिदृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१ अतःपरंयदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम्‌ अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवोयत्पुनर्भवः ३२ यत्रेमेसदसद्रूपेप्रतिषिद्धेस्वसंविदा अविद्ययात्मनिकृतेइतितद्ब्रह्मदर्शनम्‌ ३३ यद्येषोपरतादेवीमायावैशारदीमतिः संपन्नएवेतिविदुर्महिम्निस्वेमहीयते ३४ एवंजन्मानिकर्माणिह्यकर्तुरजनस्यच वर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्यानिहृत्पतेः ३५ सवाइदंविश्वममोघलीलःसृजत्यवत्यत्तिनसज्जतेऽस्मिन्‌ भूतेषुचांतर्हितआत्मतंत्रः षाड्वर्गिकंजिघ्रतिषड्गुणेशः ३६

म्यक्‌ज्ञानेनप्रतिषिद्धेभवतः ज्ञानेनप्रतिषेधार्हत्वेमायागुणैर्विरचितत्वमेवहेतुमाह अविद्ययाआत्मनिकृतेकल्पितेइतिहेतोः तद्ब्रह्मतदाजीवोब्रह्मैवभवतीत्यर्थः कथंभूतंदर्शनम्‌ ज्ञानैकस्वरूपम्‌ ३३ तथाऽपिभगवन्मायायाः संसृतिकारणभूतायाविद्यमानत्वात्कथंब्रह्मतातत्राह यदीति असंदेहेसंदेहवचनम्‌ यदिवेदाःप्रमाणंस्फुरिततद्वत्‌ वैशारदीविशारदः सर्वज्ञईश्वरस्तदीयादेवीसंसारचक्रेणक्रीडंतीएषामायायद्युपरताभवति किमित्युपरताभवेत्तत्राह मतिर्विद्या अयंभावः यावदविद्यात्मनाआवरणविक्षेपौकरोति तावन्नोपरमति यदातुसैवविद्यारूपेणपरिणतातदासदसद्रूपंजीवोपाधिंदग्ध्वानिरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति तदासंपन्नः ब्रह्मस्वरूपंप्राप्तएवेतिविदुस्तत्त्वज्ञाः किमतोयद्येवंस्वेमहिम्निपरमानंदस्वरूपेमहीयते पूज्यते विराजतइत्यर्थः ३४ यथाजीवस्यजन्मादिमाया एवमीश्वरस्यापिजन्मादिमायेत्याह एवमिति अकर्तुःकर्माणिअजनस्यजन्मानिहृत्पतेःअंतर्यामिणः ३५ तर्हिजीवादीश्वरस्यकोविशेषः स्वातंत्र्यमेवविशेषइत्याह सवाइति षाड्वर्गिकमिंद्रियषड्वर्गविषयंजिघ्रति दूरादेवगंधवत्गृह्णाति नतुसज्जतइत्यर्थः कुतःषड्गुणेशःषडिंद्रियनियंता ३६

ननुकिमीश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वानत्राह नचेति धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्यऊतीर्लीलाः कुमनीषःकुबुद्धिःनिपुणेनतर्कादिकौशलेननावैति नजानाति
मनसारूपाणिवचसानामानिसंतन्वतः सम्यग्विस्तारयतः वचोभिरितिबहुत्वंश्रुत्यभिप्रायेण मनोवचोभिः सहेतिवा ३७ भक्तस्तुकथंचिज्जानातीत्याह सवे
देति अमाययाअकुटिलभावेन संततयानिरंतरया अनुवृत्त्या अनुकूल्येनभजेत ३८ भक्तिमार्गप्रवृत्तानृषीनभिनंदति अथेति यतोभक्तएवभगवत्तत्त्वंजा
नाति अथअतः भगवंतः सर्वज्ञाः भवंतोधन्याः कृतार्थाः कुतः यद्यस्मादित्थंप्रश्नैर्वासुदेवे आत्मभावंमनोवृत्तिंकुर्वंति सर्वात्मकमैकांतिकम् यत्रयस्मिन्
भावेसतिभूयः परिवर्त्तोजन्ममरणाद्यावर्त्तोनभवति ३९ सूतकिमेतच्छास्त्रमपूर्वंकथयसितत्राह ब्रह्मसंमितंसर्ववेदतुल्यम् उत्तमश्लोकस्यचरितंयस्मि

नचास्यकश्चिन्निपुणेनधातुरवैतिजंतुःकुमनीषऊतीः नामानिरूपाणिमनोवचोभिःसंतन्वतोनटचर्यामिवाज्ञः ३७ सवेदधातुःपदवींपरस्य
दुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः योऽमाययासंततयाऽनुवृत्त्याभजेतनत्पादसरोजगंधम् ३८ अथेहधन्याभगवंतइत्थंयद्वासुदेवेऽखिललो
कनाथे कुर्वंतिसर्वात्मकमात्मभावंनयत्रभूयःपरिवर्त्तउग्रः ३९ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवा
नृषिः ४० निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत् तदिदंग्राहयामाससुतमात्मवतांवरम् सर्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृतम् ४१
सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरीक्षितम् प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः ४२ कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह कलौन
ष्टदृशामेषपुराणार्कोऽधुनोदितः ४३ तत्रकीर्त्तयतोविप्राविप्रर्षेर्भूरितेजसः अहंचाध्यगमंतत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात् सोऽहंवःश्राव
यिष्यामियथाधीतंयथामति ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ व्यासउवाच इतिब्रुवा
णंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् वृद्धःकुलपतिःसूतंबह्वृचःशौनकोऽब्रवीत् १ शौनकउवाच सूतसूतमहाभागवदनोवदतां
वर कथाभागवतींपुण्यांयदाहभगवान्शुकः २ कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना कुतःसंचोदितःकृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः ३

न्तत् ऋषिर्व्यासः ४० तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति सुतंशुकम् ४१ प्रायेणमृत्युपर्यंतानाशकेनोपविष्टमितिपरमवैराग्योक्तिः ४२ ४३ हेविप्राःवि
प्रर्षेःसकाशादध्यगमंज्ञातवानस्मि तत्रकीर्त्तयतः तत्रनिविष्टइतिचान्वयभेदात्तत्रपदावृत्तिरदोषः यथाऽधीतम् नतुस्वमतिविलसितम् तत्रतुयथामतिस्व
मत्यनुसारेण संक्षेपतःकथितम् विस्तरतःश्रावयिष्यामि ४४ इतिप्रथमेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ तुर्येभागवतारंभकारणत्वेनवर्ण्यते व्या
सस्यापरितोषस्तुतपःप्रवचनादिभिः १ इतिएवंप्रसन्नतयाश्रावयिष्यामीतिब्रुवाणम् मुनीनांबहूनांमध्येएकेनवक्तव्येयोवृद्धः वृद्धेष्वपिबहुषुयःकुल
पतिः गणमुख्यः तेष्वपिबहुषुयोबह्वृचः ऋग्वेदीतेनवक्तव्यम् अतएवंभूतत्वात्शौनकोऽब्रवीत् १ यत्यांकथामाह २ कस्मिन्वास्थाने केनहेतुनेतिमहा
भारतादिधर्मशास्त्राणिकृतवतः पुनरेतत्संहिताकरणेकिंकारणमित्यर्थः कुतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिःकेनप्रवर्त्तितइत्यर्थः कृष्णोव्यासः ३

यदुक्तंसतुसंश्रावयामासेतितत्र शुकस्यव्याख्यानादिकंकथंघटितमिति प्रष्टुंतस्यासंगोदासीनतामाहद्वाभ्याम् तस्येतिसमदृक्समंब्रह्मपश्यति अतोनिर्विकल्प
कः स्वार्थैकः निरस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेवांतः समाधिर्यस्याः तथाभूतामतिर्यस्यसः यतःउन्निद्रः मायाशयनादुद्बुद्धः यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसं
यमीतिस्मृतेः अतएवगूढः अप्रकटः मूढइवप्रतीयते ४ निर्विकल्पकत्वंप्रपंचयति दृष्ट्वेति आत्मजंशुकंप्रव्रजंतं अनुगच्छंतमृषिंव्यासमनग्नमपिदृष्ट्वाजले
क्रीडंत्योदेव्यः अप्सरसः ह्रियालज्जयापरिदधुः वस्त्रपरिधानंकृतवत्यः अनग्नमपीत्यनेनार्थात्सुतोनग्नइत्युक्तम् नग्नस्यपुरतोगच्छतः सुतस्यतुनपरिद
धुः तच्चित्रंवीक्ष्यइयंस्त्री अयंपुमानितिभिदाभेदः तवास्ति विविक्तापूतादृष्टिर्यस्य ५ एवंभूतोऽसौकथमालक्षितः ज्ञातः कुरवोजांगलाश्च देशविशेषाः तान्
संप्राप्तः प्रथमंततोगजसाह्वयेविचरन् गजेनसहितआह्वयोनामयस्यतस्मिन् हस्तिनापुरे हस्तीनामराजातेननिर्मितत्वात् ६ एवंभूतेनमुनिनासह यत्रसंवा

तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्निर्विकल्पकः एकांतमतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते ४ दृष्ट्वाऽनुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरि
दधुर्नसुतस्यचित्रम् तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ५ कथमालक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांग
लान् उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ६ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्वतीश्रुतिः ७ सगोदो
हनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनाम् अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ८ अभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमम् तस्यजन्मम-
हाश्चर्यंकर्माणिचगृणीहिनः ९ ससम्राट्कस्यवाहेतोःपांडूनांमानवर्धनः प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधिराट्श्रियम् १० नमंतिय
त्पादनिकेतमात्मनःशिवायहानीयधनानिशत्रवः कथंसवीरःश्रियमंगदुस्त्यजांयुवैषतोत्स्रष्टुमहोसहासुभिः ११ शिवायलोकस्यभ
वायभूतयेयउत्तमश्लोकपरायणाजनाः जीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतःकलेवरम् १२ तत्सर्वंनःसमाचक्ष्वपृष्टोयदिह
किंचन मन्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछांदसात् १३

दएषासात्वतीभागवतीश्रुतिःसंहिता ७ एतद्व्याख्यानंबहुकालावस्थानापेक्षम् तस्यतुए
कत्रावस्थानंदुर्लभमित्याह सइति गोदोहनमात्रंकालंप्रतीक्षते तदपिनभिक्षार्थम् किंतुतेषामाश्रमंगृहंतीर्थीकुर्वन्पवित्रीकुर्वन् ८ तस्मादेवंभूतोऽयंवक्ते
त्याश्चर्यंश्रोतुस्तच्चरितमतीवाश्चर्यंप्रायोपवेशनंयतः अतः कथयेत्याह अभिमन्युसुतइतिपंचभिः गृणीहिकथय ९ सम्राट्चक्रवर्ती वेतिवितर्के कस्यवा
हेतोः कस्मात्कारणात् अधिराट्श्रियंअधिराजांश्रियंसंपदमनादृत्य १० यस्यपादनिकेतंचरणपीठम् हस्फुटम् धनान्यानीयशत्रवोनमंति अंगहेसूत यु
वातरुणएवऐषत् ऐच्छत् अत्रार्षमात्मनेपदम् असुभिःप्राणैःसह ११ विरक्तस्यकिंधनादिभिरितिचेत्तत्राह लोकस्यशिवायसुखाय भवायसमृद्ध्यै भूतयेऐ
श्वर्यायचतेजीवंति नत्वात्मार्थम् एवंसत्यसौराजानिर्विद्यविरज्यापिपरेषामाश्रयंकलेवरंकुतोहेतोर्मुमोच नहिपरोपजीवनंस्वयंत्यक्तुमुचितमित्यर्थः १२
यत्किंचनपृष्टोऽसितत्सर्वंनोऽस्मभ्यंसमाचक्ष्व यद्यस्मात् वाचांविषयेगिरांगोचरेऽर्थेस्नातंपारंगतंत्वांमन्ये छांदसादन्यत्रवैदिकाद्व्यतिरेकेण अत्रैवर्णिकत्वात् १३

कस्मिन्युगेइत्यादिप्रश्नानांव्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापरेसमनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षायामाह तृतीयेयुगस्यपर्ययेपरिवर्ते वासव्यासुपरिचरस्यवसोर्वी र्याज्जातायांसत्यवत्यांयोगीज्ञानीव्यासोजातः १४ जलमुपस्पृश्य जलेस्नानादिकंकृत्वेत्यर्थः आसीनोबभूवेतिशेषः विविक्तदेशइत्यादिचित्तैकाग्र्यार्थमुक्त म् अनेनैवबदरिकाश्रमस्थानंसूचितम् १५ तत्रचसऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादिकंवीक्ष्यसर्ववर्णाश्रमाणांयद्धितंतद्दध्यौविनितृतीयेनान्वयः परावरज्ञः अती तानागतवित् अव्यक्तंरंहोवेगोयस्यतेनकालेनयुगधर्माणांव्यतिकरंसंकरंप्राप्तंवीक्ष्य तथाभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांशरीरादीनांतत्कृतंकालकृतम् निः सत्वान् धैर्यशून्यान् दुर्मेधान्मंदमतीन् १७ १८ तत्रस्वहोत्रोपलक्षिताश्चत्वारऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयंकर्मचातुर्होत्रम् शुद्धंशुद्धिकरम् यज्ञसंत

सूतउवाच द्वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्ययेजातःपराशराद्योगीवासव्यांकलयाहरेः १४ सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशुचि वि विक्तएकआसीनउदितेरविमंडले १५ परावरज्ञःसऋषिःकालेनाव्यक्तरंहसा युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांचभा वानांशक्तिह्रासंचतत्कृतम् अश्रद्दधानान्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः १७ दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा सर्ववर्णाश्रमा णांयद्दध्यौहितममोघदृक् १८ चातुर्होत्रंकर्मशुद्धंप्रजानांवीक्ष्यवैदिकम् व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधम् १९ ऋग्यजुःसामाथ र्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः इतिहासपुराणंचपंचमोवेदउच्यते २० तत्रर्ग्वेदधरःपैलःसामगोजैमिनिःकविः वैशंपायनएवैकोनिष्णातो यजुषामुत २१ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः इतिहासपुराणानांपितामेरोमहर्षणः २२ तएतऋषयोवेदंस्वंस्वंव्यस्यन्ननेक धा शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् २३ तएववेदादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा एवंचकारभगवान्व्यासःकृपणवत्सलः२४ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिह २५इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम् २५ एवंप्रवृत्तस्य सदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः सर्वात्मकेनापियदानातुष्यद्धृदयंततः २६नातिप्रसीदद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ वितर्कयन्विविक्तस्थइदं प्रोवाचधर्मवित् २७ धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोऽग्नयः मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम् २८ भारतव्यपदेशेनह्याम्नाया र्थश्चदर्शितः दृश्यतेयत्रधर्मादिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २९ अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्य सत्तमः ३०

त्यैयज्ञानामविच्छेदाय १९ चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति उद्धृताः पृथक्कृताः २० २१ दारुणःअथर्वोक्ताभिचारादिप्रवृत्तेः २२ व्यस्यन् विभक्तंकुर्वंतः २३ वेदविभागप्रयोजनमाह तएवेति येपूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यंतेस्मतएव २४ किंच स्त्रीशूद्रेतिद्विजबंधवः त्रैवर्णिकेष्वधमाः तेषांकर्मरूपेश्रेयसिश्रेयःसाधने ए वंप्रभवेत् अनेनैवप्रकारेणाभवत्विति २५ भूतानांश्रेयसिहिते सर्वात्मकेनापिअनेकोद्देशवताऽपिकर्मणा २६ नअतिप्रसीदत्हृदयंयस्यसः चित्ताप्रसत्तौहेतुंवितर्कयन्निद मुवाचस्वगतम् २७ मानिताःपूजिताः २८ २९ दैह्यः देहेभवःआत्माजीवः वस्तुतोविभुःपरिपूर्णएव आत्मनास्वेनरूपेणासंपन्नः तादात्म्यमप्राप्तइवाभाति ब्रह्मव र्चसंवेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजंतेजः तत्रसाधवोब्रह्मवर्चस्याः तेषुसत्तमःअतिश्रेष्ठोऽपि यद्वा नकेवलमसंपन्नइवाभाति प्रत्युतब्रह्मवर्चसीब्रह्मवर्चसवानपिअसत्त मइवाभाति पाठांतरेकमनीयतमोऽपीति ३० ५

असंपत्तौहेतुंस्वयमेवाशंकते किंवेति मायेणभूयस्त्वेन हियस्मात्तएवधर्माः अच्युतस्यप्रियाः ३१ खिलंन्यूनम् खिद्यतः खेदंप्राप्नुवतः कृष्णस्यव्यासस्यमा
गुदाहृतंसरस्वतीतीरस्थम् ३२ तंनारदमागतमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायविधिवत्पूजयामासेति ३३ इतिप्रथमेटीकायांचतुर्थः ४ पंचमेसर्वध
र्मेभ्योहरिकीर्तनगौरवम् व्यासचित्तप्रसादायनारदेनोपदृश्यते १ उपसमीपेआसीनंविप्रर्षिंव्यासम् बृहच्छ्रवाःमहायशाःस्मयन्ईषद्धसन्निवेत्यने
नसुखप्रसक्तिर्द्योत्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम् अहोमहानपिमुह्यतीतिस्मयमानः १ शारीरः शरीराभिमानीआत्मा आत्मनानेनशरीरेणकच्चित्किं
परितुष्यतिमानसआत्मामनोऽभिमानीतेनमनसापरितुष्यतिकच्चिन्नोवेति २ तेजिज्ञासितंज्ञातुमिष्टंधर्मादियत्तत्सर्वंसुसंपन्नम् सम्यक्ज्ञानम् अ
पिशब्दादनुष्ठितंचेत्यर्थः अधीतिपाठेसंबोधनम् सुसंपन्नत्वेहेतुः महदद्भुतमित्यादि सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिःपरिबृंहितंपरिपूर्णम् ३ किंच यत्सनातनंनित्यं

किंवाभागवताधर्मानप्रायेणनिरूपिताः प्रियाःपरमहंसानांतएवत्यच्युतप्रियाः ३१ तस्यैवंखिलमात्मानंमन्यमानस्यखिद्यतः कृष्ण
स्यनारदोऽभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृतम् ३२ तमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिः पूजयामासविधिवन्नारदंसुरपूजितम् ३३ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ सूतउवाच अथतंसुखमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवी
णापाणिःस्मयन्निव १ नारदउवाच पाराशर्यमहाभागभवतःकच्चिदात्मना परितुष्यतिशारीरआत्मामानसएववा २ जिज्ञा
सितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतम् कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ३ जिज्ञासितमधीतंचयत्तद्ब्रह्मसनातनम् अथापिशोचस्या
त्मानमकृतार्थइवप्रभो ४ व्यासउवाच अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथाऽपिनात्मापरितुष्यतेमे तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधंपृच्छा
महेत्वात्मभवात्मभूतम् ५ सवैभवान्वेदसमस्तगुह्यमुपासितोयत्पुरुषःपुराणः परावरेशोमनसैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ६
त्वंपर्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी परावरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्नातस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व ७

परंब्रह्मतत्त्वत्वयाजिज्ञासितंविचारितम् अधीतमधिगतंमासंचेत्यर्थः अथापिशोचसितत्किमर्थमितिशेषः ४ आत्माशारीरोमानसश्च तन्मूलं तस्यापरितो
षस्यकारणम् अव्यक्तमस्फुटम् हेनारदत्वात्वांपृच्छामहे आत्मभवोब्रह्मातस्यात्मनोदेहादुद्भूतःतम् अतएवागाधोऽतिगंभीरोबोधोयस्यतंत्वाम्
५ अगाधबोधतांप्रपंचयन्नाह सवाइतिद्वाभ्याम् सर्वगुह्यज्ञानेहेतुः यद्यस्मात्पुराणः पुरुषउपासितस्त्वया कथंभूतः परावरेशः कार्यकारणनियं
ता मनसैवसंकल्पमात्रेणगुणैः कृत्वाविश्वंसृजतीत्यादि ६ किंच त्वंत्रिलोकींपर्यटन् अर्कइवसर्वदर्शी योगबलेनप्राणवायुरिवसर्वप्राणिनामं-
तश्चरः सन्नात्मसाक्षिबुद्धिवृत्तिज्ञः अतःपरेब्रह्मणिधर्मतोयोगेननिष्णातस्य तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्या
यकर्मणाम् अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति अवरेचब्रह्मणिवेदाख्येव्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्यमेअलमत्यर्थंयन्न्यूनंत
द्विचक्ष्व वितर्कय ७

अनुदितप्रायमनुक्तप्रायम् विमलंभगवद्यशोविनायेनैवधर्मादिज्ञानेनासौभगवान्नतुष्येत् तदेवदर्शनंज्ञानंखिलंन्यूनंमन्ये ऽहम् ८ ननुभगवद्यश एवतत्रतत्रानुवर्णितंतत्राह यथेति चशब्दाद्धर्मादिसाधनानिच तथाधर्मादिवत्प्राधान्येनवासुदेवस्यमहिमानत्युक्तइत्यर्थः ९ वासुदेवव्यति-रिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयंवाक्चतुर्थंचखिलमेवेत्याह नेति चित्रपदमितियद्वचोहरेर्यशोनप्रगृणीत तद्वायसंतीर्थंकाकतुल्यानांकामिनांर तिस्थानम् उशंति मन्यंतेकुतः मानसाः सत्त्वप्रधानेमनसिवर्त्तमानाः हंसायतयोयत्रननिरमंति कर्हिचिदपि नितरांनरमंते उशिक्क्षयाः उशिक्कमनी यंब्रह्मक्षयोनिवासोयेषांते यथाप्रसिद्धाहंसामानसेसरसिचरंतः कमनीयपद्मखंडनिवासास्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्तेकाकक्रीडास्थानेन निरमंतइतिशेषः १० विनाऽपिपदचातुर्यंभगवद्यशःप्रधानंवचः पवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्गःसचासौवाग्विसर्गःवाचःप्रयोगः जनसमूहोजनतातस्या अघंविप्लावयतिना शयतीतितथासः यस्मिन्वाग्विसर्गे अबद्धवत्यपि अपशब्दादियुक्तेपि प्रतिश्लोकम् अनंतस्ययशसांऽकितानिनामानिभवंति तत्रहेतुः यत् यानिनामा-

नारदउवाच भवताऽनुदितप्रायंयशोभगवतोऽमलम् येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलम् ८ यथाधर्मादयश्चार्थामुनि वर्यानुकीर्त्तिताः नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः ९ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृहीतकर्हिचित् तद्वायसंती र्थमुशंतिमानसानयत्रहंसानिरमंत्युशिक्क्षयाः १० तद्वाग्विसर्गोजनताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंत स्ययशोऽकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ११ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् कुतःपुनः शश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यकारणम् १२ अथोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः उरुक्रमस्या खिलबंधमुक्तयेसमाधिनाऽनुस्मरतद्विचेष्टितम् १३

निसाधवोमहांतोवक्तरिसतिशृण्वंति श्रोतरिसतिगृणंति अन्यदातुस्वयमेवगायंति कीर्तयंतीति ११ भक्तिहीनंकर्मशून्यमेवेतिकैमुत्यन्यायेनदर्शयतिनै ष्कर्म्यमिति कर्मनिवृत्तिप्राप्यत्वात् निष्कर्मब्रह्मतदेकाकारत्वान्निष्कर्मता रूपंनैष्कर्म्यम् अज्यतेऽनेनेत्यंजनमुपाधिः तन्निवर्त्तकंनिरंजनम् एवंभूत मपिज्ञानम् अच्युतेभावोभक्तिस्तद्वर्जितंचेदलमत्यर्थंनशोभतेसम्यगापरोक्ष्यायनकल्पतइत्यर्थः तदाशश्वत् साधनकालेचाभद्रंदुःखरूपंयत्काम्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यंतच्चेतिचकारस्यान्वयः तदपिकर्मईश्वरेनार्पितंचेत्कुतः पुनःशोभेत बहिर्मुखत्वेनसत्त्वशोधकत्वाभावात् १२ तदेवंभ-क्तिशून्यानिज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानिव्यर्थान्येवयतः अतोहरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह अथोअतःकारणात् अमोघायथार्थाद्दृक् धीर्यस्य शु चिशुद्धंश्रवोयशोयस्य सत्येरतः धृतानिव्रतानियेनसभवानेवंमहागुणस्त्वावत् अतःउरुक्रमस्यविविधंचेष्टितंलीलांसमाधिनाचित्तैकाग्र्येणअ खिलस्यबंधमुक्तयेत्वमनुस्मर स्मृत्वावर्णयेत्यर्थः एतच्चवाक्यांतरमितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनानुपपन्नः १३ ७ ५

विपक्षेदोषांतरमाह ततउरुक्रमचेष्टितात् पृथक्दृशः अतएवान्यथाप्रकारांतरेणयत्किंचिदर्थांतरंविवक्षतः तयाविवक्षयाकृतैःस्फुरितैःरूपैःनामभि-
श्चवक्तव्यक्तेनोपस्थितैः दुःस्थितानवस्थितासतीमतिः कदाचित्क्वापिविषयेआस्पदंस्थानंनलभेत वातेनाहतआघूर्णितानौरिव तदुक्तंगीतासु व्यव
सायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनामित्यादि १४ तदेवंहरियशोविनाभारतादिषुकृतंधर्मादिवर्णनमकिंचि
त्करमित्युक्तम् यत्कृतविरुद्धमेवजातमित्याह जुगुप्सितंनिंद्यंकाम्यकर्मादिस्वभावतएवरक्तस्यतत्ररागिणःपुरुषस्यधर्मकृतेधर्मार्थमनुशासत-
स्तवमहानयंव्यतिक्रमः अन्यायः कुतइत्यतआह यस्यवाक्यतोऽयमेवमुख्योधर्मइतिस्थितइतरः प्राकृतोजनः तस्यकाम्यकर्मादेरन्येनतत्त्वज्ञे
नक्रियमाणंनिवारणंस्वयमेववात्वयाक्रियमाणम् यद्वा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुत्याक्रियमाणंनिवारणंयथार्थ
मेतदितिनमन्यते किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयंतदितिकल्पयति तदुक्तंमतांतरोपन्यासेभट्टैः तत्रैवंशक्यतेवक्तुंयेंऽधपंग्वादयोनराः गृहस्थत्वं
नशक्ष्यंति कर्तुंतेषामयंविधिः नैष्ठिकब्रह्मचर्यंवापरिव्राजकताऽपिवा तैरवश्यंगृहीतव्यातेनादावेतदुच्यतइत्यादि १५ ननुयद्येवंप्रवृत्तिमार्गोनिंद्यते

ततोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः नकुत्रचित्क्वापिचदुःस्थितामतिर्लभेतवाताहतनौरिवास्पदम् १४
जुगुप्सितंधर्मकृतेऽनुशासतःस्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्रमः यद्वाक्यतोधर्मइतीतरःस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः १५ वि
चक्षणोऽस्यार्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्तितःसुखम् प्रवर्त्तमानस्यगुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शयचेष्टितंविभोः १६
त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोऽथपतेत्ततोयदि यत्रक्ववाऽभद्रमभूदमुष्यकिंकोवाऽर्थआप्तोऽभजतांस्वधर्मतः १७

तर्हिनिवृत्तिमार्गेसर्वक्रियात्यागेनैवपारमेश्वरसुखरूपानुभूतेःकिंतद्यशःकथनेनापितत्राह विचक्षणोऽतिनिपुणःकश्चिदेवनिवृत्तितः सर्वक्रियानिवृ
त्त्याऽस्यविभोःसुखंनिर्विकल्पकसुखात्मकंस्वरूपंवेदितुंज्ञातुमर्हति नपुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः विभुत्वेहेतुः नअंतःकालतःपारंचदेशतोय
स्यतस्यविभोश्चेष्टितम् ततःकारणात् हेविभो अनात्मनोदेहाद्यभिमानिनःअतएवगुणैःसत्त्वादिभिः प्रवर्त्तमानस्यजनस्यदर्शय भवानितित्वमित्य
र्थःपाठांतरेभवन्निनिसंबोधनम् १६ एवंतावत्काम्यधर्मादेरनर्थहेतुत्वात्तंविहायहरिलीलैववर्णनीयेत्युक्तम् इदानींतुनित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठा
मप्यनादृत्यकेवलंहरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति ननुस्वधर्मत्यागेनभजन् भक्तिपरिपाकेनयदिकृतार्थोभवेत्तदानकाचिच्चिंता यदिपुन
रपक्वएवम्रियेततनोभ्रश्येद्वातदास्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थःस्यादित्याशंक्याह ततोभजनात् कथंचित्पतेत्भ्रश्येत्म्रियेतवायदितदाऽपिभक्तिरसि
कस्यकर्मानधिकाराद्नानर्थशंका अंगीकृत्याप्याह वाशब्दःकटाक्षे यत्रक्ववानीचयोनावपिअमुष्यभक्तिरसिकस्याभद्रमभूत्किंनाभूदेवेत्यर्थः भ
क्तिवासनासद्भावादितिभावः अभजद्भिस्तुकेवलंस्वधर्मतःकोवाअर्थःआप्तःप्राप्तः अभजतामितिषष्ठीतुसंबंधमात्रविवक्षया १७

ननुस्वधर्ममात्रादपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येवेत्यत आह तस्यैवहेतोः तदर्थंयत्नंकुर्यात् यतउपरिब्रह्मपर्यंतंअधःस्थावरपर्यंतंचभ्र मद्भिर्जीवैर्नलभ्यते षष्ठीतुपूर्ववत् ननुविषयसुखमन्यतएवप्राचीनकर्मणासर्वत्रनरकादावपिलभ्यतेदुःखवत् यथादुःखंमयत्नंविनाऽपिलभ्यतेतद्वत् न दुःखम् अप्रार्थितानिदुःखानियथैवायांतिदेहिनाम् सुखान्यपितथा मन्येदैन्यमत्रातिरि च्यतइति १८ यदुक्तंयत्रक्कवाऽभद्रमभूदिति तदुपपादय ति नवाइति मुकुंदसेवीजनोजातुकदाचित् कथंचनकुयोनिगतोऽपिसंसृतिंनाप्रजेत् नाविशेत् अंगअहोअन्यवत् केवलकर्मनिष्ठवत् इति वैधर्म्ये दृष्टांतः कु तइत्यत आह मुकुंदांघ्रेरुपगूहनमालिंगनं पुनःस्मरन् विहातुंनेच्छेत् यतोऽयंजनोरसग्रहः रसेनरसनीयेनगृह्यतेवशीक्रियते यद्वारसेरसनीयेग्रहआग्र होयस्य तदुक्तंभगवता यतनेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसइति १९ तदेवंभगवल्लीलांप्राधान्येन वर्णयेत्युक्तंतत्र कोभगवान् काश्चतस्यलीलाइत्यपेक्षायामाह इदंविश्वंभगवानेव सतुअस्माद्विश्वस्मादितरः ईश्वरात्प्रपंचोनपृथक् ईश्वरस्तुप्रपंचात्पृथगित्यर्थः तत्रहेतुः

तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतःसुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा १८ नवैजनोजातुक थंचनाप्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिम् स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः १९ इदंहिविश्वंभगवानिवेतरो यतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाः तद्धिस्वयंवेदभवांस्तथाऽपिवेप्रादेशमात्रंभवतःप्रदर्शितम् २० त्वमात्मनाऽत्मानमवेह्यमोघदृक् परस्यपुंसःपरमात्मनःकलाम् अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महाऽनुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्वि ष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धिदत्तयोः अविच्युतोऽर्थःकविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् २२ अहंपुराऽतीतभवेऽभवंमुनेदास्या स्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम् २३

यतोभगवतोहेतोर्जगतःस्थित्यादयोभ वंति अनेनैवलीलाअपिदर्शिताः यद्वा इदंविश्वंभगवान् इतरइवयःसजीवोऽपिभगवान् चेतनाचेतनःप्रपंचस्तद्व्यतिरेकेणनास्ति सएवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हिशब्देनसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिप्रमाणंसूचितं तद्धिस्वयमेवभवान्वेद प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रम् आचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंपादनायप्रद र्शितम् २० नचतवाचार्यापेक्षाईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हेअमोघदृक् त्वमात्मनास्वयमात्मानं अजमेवसंतंजगतःशिवायप्रजातमवेहि कुतःपरस्य पुंसःकलामंशभूतम् ततस्तस्यान्महानुभावस्यहरेरभ्युदयःपराक्रमः अधिअधिकंगण्यतांनिरूप्यताम् २१ अनेनैवतपआदिसर्वंसफलंस्यादित्या ह इदंहीति श्रुतादयोभावेनिष्ठाः इदमेवहितपःश्रवणादेरविच्युतोनित्योऽर्थःफलम् किंतत् उत्तमश्लोकस्यगुणानुवर्णनमितियत् २२ सत्संगतोहरि कथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तांतेनप्रपंचयति अहंपुरापूर्वकल्पेअतीतभवेपूर्वजन्मनिवेदवादिनाम् दास्याःसकाशात् अभवंजातोऽस्मि निरूपितःनियुक्तः कयो गिनांशुश्रूषणेप्रावृषि वर्षोपलक्षितेचातुर्मास्येनिर्विविक्षतांनिर्वेशमेकत्रवासंकर्तुमिच्छताम् २३ ५ ५

अपेतान्यखिलानिचापलानियस्मात्तस्मिन्नियतेंद्रिये अधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधने अनुवर्त्तिनिआनुकूले २४ उच्छिष्टस्यलेपान् पात्रलग्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् भुंजेस्म तेनभोजनेनापास्तकिल्बिषोजातोऽस्मि तेषांधर्मेपरमेश्वरभजनेएवात्मनोमनसोरुचिःप्रजायतेस्मेत्यनुषंगः २५ अशृणवंश्रुतवानस्मि मेश्र द्दधानस्यमेवस्वतःसिद्धयानत्वन्येन बलाज्जनितया अतोममेत्यस्यापौनरुक्त्यम् अनुपदंप्रतिपदम् प्रियंश्रवोयस्यतस्मिन् २६ तस्मिन् भगवतिलब्धरुचेर्म मास्खलिताअप्रतिहतामतिरभवदित्यनुषंगः ययामत्यापरेप्रपंचातीतेब्रह्मरूपेमयिसदसत् स्थूलंसूक्ष्मंचैतच्छरीरंस्वमायया स्वाविद्यया कल्पितंनतु वस्तुतोऽस्तीतितत्क्षणमेवपश्यामीति २७ एवंशुद्धेत्वंपदार्थेज्ञातेदेहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवृत्तिकाहृढाभक्तिर्जातेत्याह इत्थ मितिहरेर्यशः अनुसवंत्रिकालम् २८ तस्येति शुद्धत्वंपदार्थस्यदृढभक्तिमतोमेप्रश्रितस्यविनीतस्य २९ गुह्यतममिति साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानंगु

तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदांतेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्त्तिनि चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोऽल्पभाषिणि २४ उच्छि ष्टलेपाननुमोदितोद्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवात्मरुचिःप्रजायते २५ तत्रान्वहंकृष्ण कथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः ताःश्रद्धयामेऽनुपदंविशृण्वतःप्रियश्रवस्यंगममाभवद्रुचिः २६ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्म हामुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ययाऽहमेतत्सदसत्स्वमाययापश्येमयिब्रह्मणिकल्पितंपरे २७ इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतूह रेर्विशृण्वतोमेऽनुसवंयशोऽमलम् संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिःप्रवृत्ताऽत्मरजस्तमोऽपहा २८ तस्यैवंमेऽनुरक्तस्यप्रश्रि तस्यहतैनसः श्रद्दधानस्यबालस्यदांतस्यानुचरस्यच २९ ज्ञानंगुह्यतमंयत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् अन्ववोचन्गमिष्यंतःकृपया दीनवत्सलाः ३० येनैवाहंभगवतोवासुदेवस्यवेधसः मायाऽनुभावमविदंयेनगच्छंतितत्पदम् ३१ एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रय चिकित्सितम् यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ३२ आमयोयश्चभूतानांजायतेयेनसुव्रत तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचि कित्सितम् ३३ एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः तएवात्मविनाशायकल्पंतेकल्पिताःपरे ३४

ह्यम् तत्साध्यंविविक्तात्मज्ञानंगु ह्यतरम् तत्प्राप्येश्वरज्ञानंगुह्यतमम् भगवतोदितंभागवतंशास्त्रमन्ववोचन् उपदिष्टवंतः ३० तदेवंज्ञानंपूर्वोक्तंत्वंपदार्थज्ञानात् विवेकेनदर्शयति येनैवेति- अविदंज्ञातवानहम् ३१ तत्साधनधर्मरहस्यंचसूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितंभेषजंनिवर्त्तकंसत्त्वशोधकमितियावत् किं तत् भगवतिभावितंसमर्पितंयत्कर्मतत् कथंभूतेभगवति ईश्वरेसर्वनियंतरि एवमपिचब्रह्मणि अप्रच्युतपूर्णरूपे ३२ ननुसंसारहेतोःकर्मणःकथंतापत्रयनि वर्त्तकत्वम् सामग्रीभेदेनघटतइतिसदृष्टांतमाहद्वाभ्याम् यआमयोरोगः येनघृतादिनाजायतेतदेवकेवलमामयकारणभूतंद्रव्यंतमामयंनपुनाति ननिवर्त्तय तीत्यर्थः किंतुचिकित्सितंद्रव्यांतरैर्भावितंसत्पुनात्येवयथा ३३ आत्मविनाशायकर्मनिवृत्तयेकल्पंते समर्थाभवंति परेईश्वरेकल्पिता अर्पिताःसंतःअ त्रचप्रथमंमहत्सेवा ततश्चतत्कृपा ततश्चतद्धर्मश्रद्धा ततोभगवत्कथाश्रवणम् ततोभगवतिरतिः तयाचदेहद्वयविवेकात्मज्ञानम् ततोदृढाभक्तिः ततोभगव त्तत्त्वज्ञानम् ततस्तत्कृपयासर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भावइतिक्रमोदर्शितः ३४

ननु तज्ज्ञानेनाज्ञानमात्रकर्मनाशः तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति कथं कर्मणा कर्मनाशः स्यात्तत्राह यदत्रेति ३५ भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति यत्र यदा भगवतः शि क्षया कर्माणि कुर्वाणा भवंति तदा श्रीकृष्णस्य गुणनामानि गृणंति अनुस्मरंति च कृष्णमित्यर्थः इयं भगवच्छिक्षा यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ३६ कीर्तनस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तं ज्ञानहेतुत्वमाह द्वाभ्याम् नमइति नमो धीमहि मनसा नमनं कुर्वीमहि ३७ अमूर्तिकं मंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यम् यजते पूजयति सपुमान् सम्यग्दर्शनो भवति ३८ एवं च कृतवतिमयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं मयाऽनुष्ठितम् अवेत्य ज्ञात्वा भावं प्रीतिं च ३९ अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह त्वमिति अदभ्रमनल्पं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतं यशः आख्याहि कथय येन विश्रुतेन बुद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं बोद्धुमिच्छा समाप्यते यतो दुःखैः पीडितानां संक्लेशशांतिम्

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ३५ कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् गृणंति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरंति च ३६ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ३७ इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्तिममूर्तिकम् यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ३८ इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं च केशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् आख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशंति नान्यथा ४० इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे व्यासनारदसंवादे पंचमोऽध्यायः ५ सूत उवाच एवं निशम्य भगवान् देवर्षेर्जन्म कर्म च भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन् व्यासः सत्यवतीसुतः १ व्यास उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव वर्त्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् २ स्वायंभुव कया वृत्त्या वर्त्तितं ते परं वयः कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ३ प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम नह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ४ नारद उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम वर्त्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ५ एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनम् ६

कारांतरेण मन्यंते ४० इति प्रथमस्कंधे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ व्यासस्य मत्ययार्थं च षष्ठे प्राग्जन्मसंभवम् स्वभाग्यं नारदः प्राह कृष्णसंकथनोद्भवम् १ १ स्वयमपि तथा चिकीर्षुर्गुरूपदेशानंतरभावितच्चरितं पृच्छति भिक्षुभिरिति विप्रवसिते दूरदेशगमने कृते सति विज्ञानस्यादेष्टृभिः २ परं वयः उत्तरमायुः ते त्वया कथं वर्त्तितं नीतम् इदमिति दासीपुत्रभूतं कलेवरमुदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ३ एष कल्पांतलक्षणः कालः ते स्मृतिं कथं न व्यवधात् न खंडितवान् अडागमाभावस्त्वार्षः हि यत एष सर्वस्य निराकृतिरपलापो यस्मात्सः ४ अकारषं कृतवानहम् रेफषकारयोर्विश्लेषः छंदोऽनुरोधेन ५ तत्र तावत् कंचित्कालं तत्रैव मातृस्नेहयंत्रितोऽन्यवसमित्याह त्रिभिः एक एवाहमात्मजो यस्याः सा योषिदिति मूढेति च स्नेहानुबंधे हेतुः ६

किंकरीत्यस्यार्थं प्रपंचयति अस्वतंत्रासा अतोन कल्पानसमर्थाऽसीत् दारुमयीयोषेत्यतिपारवश्ये दृष्टांतः ७ तदेवंसास्नेहंचक्रे अहंचदिगादिष्वनभि
ज्ञोतस्तत्रैवन्यवसमित्याह अहंचतस्मिन्ब्रह्मकुले तस्यमातुः स्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदाविरमेदितिप्रतीक्षयेत्यर्थः ऊषिवान्वासंकृतवान् पंचहा
यनः पंचवर्षः ८ गेहान्निर्गतांगांदुहंतीम् हेतौशतृप्रत्ययः दोग्धुंनिर्गतामित्यर्थः पदापादेनास्पृष्टः ईषदाक्रांतः अदशत् अखादत् ९ तन्मातुर्मर
णंशंकल्याणमभीप्सतईशस्यानुग्रहमन्यमानः प्रातिष्ठम् प्रस्थितोऽस्मि १० स्फीतान्जनपदादीनतियातः सन्महद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः
जनपदादिषुनानागुणदोषयुक्तेषुसमदृष्टिः सन्गतोऽहमितितात्पर्यार्थः स्फीतान्समृद्धान्जनपदान्देशान् तत्रतस्यांदिशिपुरग्राम व्रजाकरान् तत्रपुरा-
णिराजधान्यः ग्रामा भृगुप्रोक्ताः विप्राश्चविप्रभृत्याश्चयत्रचैववसंतिते सतुग्रामइतिप्रोक्तः शूद्राणांवासएवचेति व्रजागोकुलानि आकरारत्नाद्युत्पत्ति

साऽस्वतंत्रानकल्पाऽसीद्योगक्षेमंममेच्छती ईशस्यहिवशेलोकोयोषादारुमयीयथा ७ अहंचतद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदवेक्षया दि
ग्देशकालाव्युत्पन्नोबालकःपंचहायनः ८ एकदानिर्गतांगेहाद्दुहंतींनिशिगांपथि सर्पोऽदशत्पदास्पृष्टः कृपणांकालचोदितः ९ तदा
तदहमीशस्यभक्तानांशमभीप्सतः अनुग्रहंमन्यमानःप्रातिष्ठंदिशमुत्तराम् १० स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् खेटखर्व
टवाटीश्चवनान्युपवनानिच ११ चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् जलाशयांछिवजलान्नलिनीःसुरसेविताः १२ चित्रस्व
नैःपत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् १३ एकएवातियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत् घोरंप्रतिभयाकारं
व्यालोलूकशिवाऽजिरम् १४ परिश्रांतेंद्रियात्माऽहंतृट्परीतोबुभुक्षितः स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्याउपस्पृष्टोगतश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजेऽ
रण्येपिप्पलोपस्थआस्थितः आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् १६

स्थानानितान् खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटागिरितटग्रामाः भृगुप्रोक्तावा एकतोयत्रतुग्रामोनगरंचैकतःस्थितम् मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमि
ति वाट्यःपूगपुष्पादीनांवाटिकास्ताः वनानिस्वतःसिद्धवृक्षाणांसमूहाः उपवनानिरोपितवृक्षाणांसमूहाः तानिच ११ चित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजताद्यैः
विचित्रानद्रींश्च इभैर्भग्नाभुजाःशाखायेषांतेद्रुमायेषुतान् शिवानिभद्राणिजलानियेषांतान् नलिनीः सरसीः १२ चित्राः स्वनाः येषांतैः पत्ररथैःप
क्षिभिः तन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः विभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभायासांताः नलिनीः अतियातः अतिक्रम्यगतः सन्महद्विपिनंवनमद्राक्षम् कीदृशम् न
लवेणुशराणांस्तंबैः कुशैः कीचकैश्चगह्वरंदुर्गमम् तत्रवेणुजातयएवविपुलांतरालगर्भाः कीचकाः १३ घोरंदुःसहम् प्रतिभयाकारंभयंकररू
पम् व्यालादीनामजिरंक्रीडास्थानम् १४ परिश्रांतानिइंद्रियाणिआत्मादेहश्चयस्य तृषापरीतोव्याप्तः उपस्पृष्टआचांतः १५ पिप्पलोपस्थेअश्वत्थ
मूलेआस्थितउपविष्टः आत्मनाबुद्ध्या आत्मस्थंहृदिस्थम् आत्मानंपरमात्मानम् १६ ९ ६ ५

भावेन भक्त्या निर्जितं वशीकृतं यच्चेतः तेन औत्कंठ्येन दैवश्येनाश्रुकलायुक्ते अक्षिणी यस्य १७ प्रेम्णोऽतिभरेण निर्भिन्नपुलकान्यंगानि यस्य आनंदात्मा संप्लवे महापूरे परमानंदे उभयमात्मानं परं च १८ मनःकांतमभीष्टम् शुचा शोकः तामपहंतीति तथा तत् उत्तस्थे उत्थितोऽस्मि १९ हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य अवितृप्तोऽहमातुर इवाभवमिति शेषः २० गिरामगोचरः संवेदनस्याविषयभूत ईश्वरः २१ हंतेति सानुकंपसंबोधने माइति मां द्रष्टुं नार्हति यतः न विपक्वाः दग्धाः कषायाः मलाः कामादयो येषां तेषां कुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम् २२ कुतस्तर्हि दृष्टोऽसि तत्राह सकृद्दर्शितं मयेति यत् एतत्कामाय मय्यनुरागाय त्वत्कामेन किमित्यत आह मत्कामः पुमान् हृच्छयान् कामान् २३ अदीर्घया अपि सतां सेवया अवद्यं निंद्यं लोकं देहम् मज्जनतां मत्पार्षदतां गतोऽसि २४ प्रजानां सर्गे सृष्टौ निरोधे संहारेऽपि प्रजासर्गस्य निरोध इति वा २५ तत्श्वसितं महद्भूतम् अस्य महतो भूतस्य विश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतेः कीदृशम् ईश्वरं स्व-

ध्यायतश्चरणांभोजं भावनिर्जितचेतसा औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः १७ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः आनंदसंप्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने १८ रूपं भगवतो यत्तन्मनःकांतं शुचापहम् अपश्यन् सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव १९ दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः २० एवं यतंतं विजने मामाहागोचरो गिराम् गंभीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव २१ हंतास्मिन् जन्मनि भवान्न मां द्रष्टुमिहार्हति अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम् २२ सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुंचति हृच्छयान् २३ सत्सेवयाऽदीर्घयापि जाता मयि दृढा मतिः हित्वाऽवद्यमिमं लोकं गंता मज्जनतामसि २४ मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् २५ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिंगमलिंगमीश्वरम् अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णाऽवनामं विदधेऽनुकंपितः २६ नामान्यनंतस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः २७ एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामनी यथा २८ प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पांचभौतिकः २९

र्वैनियंतृ नभसि लिंगं मूर्तिर्यस्य तन्नभोलिंगम् सन्निहितमपि न लिंग्यत इति अलिंगं तस्मै अहृष्टाय अवनामं प्रणामं विदधे कृतवानहम् तेनानुकंपितः सन् २६ अनंतस्य नामानि पठन्निवानवरतं गृणन् हतत्रपः त्यक्तलज्जः विमत्सरो जातोऽस्मीति शेषः २७ काले स्वावसरे कालो मृत्युः प्रादुरभूदाविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावे दृष्टांतः विद्युदिति सौदामनीति विशेषणं स्फुटत्वप्रदर्शनार्थम् २८ प्रयुज्यमाने मयि तां मित्यर्थः हित्वाऽवद्यमिमं लोकं गंता मज्जनतामसीति यथा भागवती भगवत्पार्षदरूपा शुद्धसत्त्वमयी तनुः प्रतिश्रुता तां प्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणं समाप्तं यस्य आरब्धकर्मणो निर्वाणमेव निर्वाणं यस्येति वा सपंचभूतात्मको देहो न्यपतत् अनेन पार्षदतनूनाम कर्मारब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वमित्यादि सूचितं भवति २९ ७ ७ ७

इदंत्रैलोक्यमादायउपसंहृत्यउदन्वतएकार्णवस्यांभसिशयानेश्रीनारायणेशिशयिषोः शयनंकर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणः अंतःमध्यमनुप्राणंविश्वासेनसहविवि
शेप्रविष्टोऽहम् ततोऽवतीर्यविश्वात्मादेहमाविश्यचक्रिणः अवापवैष्णवींनिद्रामेकीभूयाथविष्णुनेतिकौर्मोक्तेः स्वायनेऽभसीतिपाठेस्वायनेस्वस्यायनेअं
भसिशिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तमित्यवगंतव्यम् ३० प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यः अहंमरीचिमिश्राः तन्मुख्याऋषयश्चजज्ञिरे ३१ येकर्मि
णस्तेबहिर्नयांति तपआदिभिर्ब्रह्मलोकंगतास्त्वंतर्नयांति अहंतुमहाविष्णोरनुग्रहात् अखंडितब्रह्मचर्यव्रतः सन्नंतर्बहिश्चपर्यैमि पर्यटामि क्वचिदप्यविघा
ताअप्रतिहतागतिर्यस्यसः ३२किमितिपर्यटसि ईश्वराज्ञयालोकमंगलार्थमित्याह चतुर्भिः देवेनेश्वरेणदत्ताम् स्वरानिषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंच

कल्पांतइदमादायशयानेऽम्भस्युदन्वतः शिशयिषोरनुप्राणंविविशेंऽतरहंविभोः ३० सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः मरीचिमि
श्राऋषयः प्राणेभ्योऽहंचजज्ञिरे ३१ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्यैम्यस्कंदितव्रतः अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् ३२ दे
वदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् मूर्च्छयित्वाहरिकथांगायमानश्चराम्यहम् ३३ प्रगायतः स्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः
आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३४ एतद्ध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरिचर्यानुवर्णनम् ३५
यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः मुकुंदसेवयायद्वत्तथाऽद्धात्मानशाम्यति ३६ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोऽहंत्वयाऽनघ
जन्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ३७ सूतउवाच एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् आमंत्र्यवीणांरणयन्
ययौयादृच्छिकोमुनिः ३८ अहोदेवर्षिर्धन्योऽयंयत्कीर्तिंशार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्यन्निदंतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत् ३९ इति
श्रीभागव० महा० प्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेषष्ठोऽध्यायः ६ शौनकउवाच निर्गतेनारदेसूतभगवान्बादरायणः श्रु
तवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः १

माइतिससतएवब्रह्म ब्रह्मादिव्यंजकत्वात् तेनविभूषिताम् स्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः मूर्च्छयित्वामूर्छनालापवतींकृत्वा ३३ स्वप्रयोजनमाह प्रगाय
तइति ३४ परप्रयोजनमाह एतद्धीति मात्राविषयास्तेषांस्पर्शाः भोगास्तेषामिच्छयाआतुराणिचित्तानियेषांतेषांहरिचर्यानुवर्णनंयत् एतदेवभवसिंधौ
प्लवः पोतः नकेवलंश्रुतिप्रामाण्येन किंतु अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टएवेत्यर्थः ३५ एतदेवेत्युक्तमवधारणमनुभवेनद्रढयति यमादिभिस्तथानशाम्यति य
द्वन्मुकुंदसेवयाऽद्धासाक्षादात्मामनः शाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेणशाम्यति किंपुनस्तद्गुणवर्णनेनेतिभावः ३६ भ
वतोमनःपरितोषकंचाख्यानम् ३७ आमंत्र्यअनुज्ञाप्ययादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः ३८ हरिकथागायकभाग्यंश्लाघते अहोइति माद्यन्हृष्यन्
तंत्र्यावीणया ३९ इतिप्रथमेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ अथभागवतश्रोतुर्जन्मवक्तुंपरीक्षितः सुप्तबालवधाद्द्रौणेर्दंडःसप्तमउच्यते १ तस्यनारदस्याभिप्रेतंश्रुतवान्
सन् १

ब्रह्मनद्यांब्रह्मदैवत्यायांब्राह्मणैराश्रितायांच शम्यायुगकीलाः प्रास्यंतेपरिध्यर्थंप्रक्षिप्यंतेऽस्मिन्निति शम्याप्रासः सत्रंकर्मवर्धयतीतितथा २ बदरीणांषंडे नसमूहेनमंडिते मनःप्रणिदध्यौस्थिरीचकार समाधिनाऽनुस्मरतद्धिचेष्टितमितिनारदोपदिष्टंध्यानंकृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहितेनिर्मले अत्रहेतुः भक्तियोगे- नामूलेपूर्वंप्रथमंपुरुषमीश्वरमपश्यत् पूर्णमितिवापाठः तदपाश्रयांतदधीनांमायांचापश्यत् ४ ईशमायाकृतानांचजीवानांसंसृतिमपश्यदित्याह ययासं मोहितः स्वरूपावरणेनविक्षिप्तः परोऽपित्रिगुणत्रयाद्व्यतिरिक्तोऽपि तत्कृतंत्रिगुणात्वाभिमानकृतमनर्थंचकर्तृत्वादिकंप्राप्नोति ५ अनर्थमुपशमयतियो- धोऽक्षजेसाक्षाद्भक्तियोगः तंचापश्यत् एतत्सर्वंस्वयंदृष्ट्वाएवमजानतोलोकस्यार्थेसात्वतसंहितांश्रीभागवताख्यांचक्रे तदनेनश्लोकत्रयेणभागवतार्थः संक्षेपतोदर्शितः एतदुक्तंभवति विद्याशक्त्यामायानियंतानित्याविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायययासंमोहितस्तिरोभूतस्वरूपः त

सूतउवाच ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमःपश्चिमेतटे शम्याप्रासइतिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्द्धनः २ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरी षंडमंडिते आसीनोपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनःस्वयम् ३ भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्रणिहितेऽमले अपश्यत्पुरुषंपूर्वंमायांचतद पाश्रयाम् ४ ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते ५ अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगम धोऽक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहिताम् ६ यस्यांवैश्रूयमाणायांकृष्णेपरमपूरुषे भक्तिरुत्पद्यतेपुंसःशोकमोहभया पहा ७ ससंहितांभागवतींकृत्वाऽनुक्रम्यचात्मजम् शुकमध्यापयामासनिवृत्तिनिरतंमुनिः ८ शौनकउवाच सवैनिवृत्तिनि रतः सर्वत्रोपेक्षकोमुनिः कस्यवाबृहतीमेतामात्मारामःसमभ्यसत् ९ सूतउवाच आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरु क्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्यानंनित्यंविष्णु जनप्रियः ११

द्विपरीतधर्माजीवः तस्यचेश्वरभक्त्यालब्धज्ञानेनमोक्षइति तदुक्तंविष्णुस्वामिना ह्लादिन्यासंविदाश्लिष्टः सच्चिदानंदई श्वरः स्वाविद्यासंवृतोजीवः संक्लेशनिकराकरः यथा सईशोयद्वशेमायासजीवोयस्तयार्दितः स्वाविर्भूतपरानंदः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादृगुत्थवि पर्यासभवभेदजभीशुचः यन्माययाजुषन्नास्तेतमिमंनृहरिंनुमइत्यादि ६ संहितायाअनर्थोपशामकत्वंदर्शयति यस्यांवैश्रूयमाणायामेवकिंपुनः- श्रुतायामित्यर्थः ७ अनुक्रम्यशोधयित्वा ८ कस्यवाहेतोर्बृहतींविततताम् ९ निर्ग्रंथाः ग्रंथेभ्योनिर्गताः तदुक्तंगीतासु यदातेमोहकलिलंबु द्धिर्व्यतितरिष्यति तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचेति यद्वा ग्रंथिरेवग्रंथः निवृत्तहृदयग्रंथयइत्यर्थः ननुमुक्तानांकिंभक्त्येत्यादिसर्वाक्षेप परिहारार्थमाह इत्थंभूतगुणइति १० भक्तिंकुर्वंतुनाम एतच्छास्त्राभ्यासेशुकस्यकिंकारणमित्यतआह हरेरिति अध्यगात् अधीतवान् विष्णु जनाः प्रियायस्येतिव्याख्यानादिप्रसंगेनतत्संगतिकामइतिभावः ११ ५ ५ ५ ५ ५

एतेनतस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिनाशुकस्यव्याख्यानेप्रवृत्तिः कथमिति यत्पृष्टंतस्योत्तरमुक्तम् यदन्यत्पृष्टंपरीक्षितः प्रायोपवेशेनश्रवणंकथमितितस्यजन्ममहा
श्चर्यमित्यादिनातस्योत्तरंवक्तुमाह परीक्षितइति विलापनंमुक्तिंमृत्कंवा संस्थांमहाप्रस्थानम् श्रीकृष्णकथानामुदयोयथाभवतितथा १२ तत्रपरीक्षितोजन्म
निरूपयिष्यन्नादौतावद्गर्भस्थएवाश्वत्थाम्नोब्रह्मास्त्रात् कृष्णेनरक्षितइतिवक्तुंकथांप्रस्तौति यदेत्यादिना यदाद्रौणिरश्वत्थामाकृष्णाकृतानांद्रौपदीपुत्रा
णांशिरांसिउपाहरत् तदातन्माताऽरुदत् तांचसांत्वयन्किरीटमालीअर्जुनआहेतितृतीयेनान्वयः किमितिबालानांसिरांसि आनीतवानित्यपेक्षायामाह
मृधेयुद्धे यद्यपिपांडवाअपिकौरवाएव तथाऽपिसृंजयवंशजोधृष्टद्युम्नः पांडवानांसेनापतिरितिसृंजयानामित्युक्तम् वीरगतिंस्वर्गम् अथोऽनंतर
म् वृकोदरेणाविद्धायाः क्षिप्तायागदायाअभिमर्शेनघातेनभग्नावूरुदंडौयस्यतथाभूतेधृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेसति १३ भर्तुः दुर्योधनस्य स्मेतिवितर्के
इतिएवंप्रियंस्यादितिपश्यन् तस्यतद्विप्रियमेवेतिवाक्यांतरम् विप्रियत्वेहेतुः जुगुप्सितमिति १४ घोरंदुःसहंयथाभवति बाष्पस्यकलाभिः बिंदुभिराकु

परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयम् १२ यदामृधेकौरवसृंजयानांवीरेष्वथोवीरगतिंगते
षु वृकोदराविद्धगदाऽभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि उपाहरद्वि
प्रियमेवतस्यतज्जुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति १४ माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना तदाऽरुदद्बाष्पकलाकुलाक्षी
तांसांत्वयन्नाहकिरीटमाली १५ तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनः गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्यय
त्स्नास्यसिदग्धपुत्रा १६ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैःससांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रं
रथेन १७ तमापतंतंसविलक्ष्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयावद्गमंरुद्रभयाद्यथार्कः १८

ले अक्षिणीयस्याः साऽकिरीटस्यैकत्वेऽपि तदग्राणांबहुत्वात्किरीटमालीत्युक्तम् १५ शुचः शोकाश्रूणिप्रमृजामि परिमार्जयामियत् यदाब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्य
आततायिनइति अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेह्याततायिनइतिस्मरणात् अत्राततायीशस्त्रपाणिः तेनचपुत्रहंतृत्वंलक्ष्यते गां
डीवाख्याद्धनुषोमुक्तैर्विशिखैर्बाणैरुपाहरे त्वत्समीपमानयामि यच्छिरआक्रम्यआसनंविधायदग्धपुत्रासती १६ वल्गवोरम्याः विचित्राजल्पाः भाषणानितैः –
सोऽर्जुनः अच्युतएवमित्रंसूतश्चयस्य दंशितः बद्धकवचः उग्रंधनुश्चापंयस्य कपिर्हनुमान्ध्वजेयस्यसः गुरोः पुत्रंरथेनअन्वाद्रवत् अन्वधावत् १७ आपतंतमाधावंतम्
सद्रौणिः कुमारहाबालघाती उद्विग्नमनाः कंपितहृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणान्लब्धुमिच्छुः नतुकीर्त्तिम् यावद्गमंयावद्गंतुंशक्यंतावदुर्व्यांपराद्रवत् अपलायतकः सू
र्यः मृगोभूत्वासुतांयध्रुमुद्यतः सन्रुद्रस्यभयाद्यथापलायतेस्म अर्कइतिपाठेवामनपुराणकथासूचिता तथाहि विद्युन्मालीनामकश्चिद्राक्षसोमाहेश्वरः तस्मैरुद्रे
णसौवर्णविमानंदत्तं ततोऽसौअर्कस्यपृष्ठतोभ्राम्यन्विमानदीप्त्याराविंविलोपितवान् ततोऽर्केणनिजतेजोभिर्द्रावयित्वानद्विमानंपातितम् तच्छ्रुत्वाकुपितेरुद्रेभयाद
र्कः पर्याद्रवत् ततोरुद्रस्यक्रूरदृष्ट्यादंदह्यमानः पतन्वाराणस्यांपतितोलोलार्कनाम्नाविख्यातइति १८

अशरणंरक्षकरहितम् ननुपलायनमेवरक्षकमस्ति ननस्यापिकुंठितत्वादित्याह श्रांतावाजिनोयस्यतम् ब्रह्मशिरोऽस्त्रंब्रह्मास्त्रम् द्विजात्मजइत्यदीर्घदर्शिता माह १९ ननुब्रह्मास्त्रम् समाहितः कृतध्यानः उपसंहारमजाननोऽपिसंधानेहेतुः प्राणकृच्छ्रइति २० ततअस्मात् सर्वतोदिशंप्रादुष्कृतंप्रकटीभूतंतेजोऽभि प्रेक्ष्यततःप्राणापदंचाभिप्रेक्ष्य २१ यस्तत्तंविज्ञापयितुंप्रथमंस्तौति कृष्णेतिचतुर्भिः संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानामपवर्गोऽपवर्जयितानाशकइत्यर्थः २२ यतस्त्वमी श्वरःसाक्षात् कुतःयतःप्रकृतेःपरः पुरुषः तत्कुतः यतः आद्यः कारणम् कारणत्वेऽप्यविकारितामाह मायांव्युदस्य अभिभूय कैवल्य रूपे आत्मन्येवस्थितइ ति २३ त्रिवर्गदाताऽपित्वमेवेत्याह सइति यस्त्वंमायामभिभूयस्थितः सएवमायाभिभूतस्यजनस्यधर्मादिफलमुपासितः सन् विधत्से वीर्येणप्रभावेन २४ तथाचानेनावतारेण तवसाधुपक्षपातोलक्ष्यतइत्याह तथेति भूर्भारहरणंमदिच्छामात्रेणनभवनितत्राह स्वानांज्ञातीनामनुध्यानायच तथाऽनन्यभा

यदाऽशरणमात्मानमैक्षतश्रांतवाजिनम् अस्त्रंब्रह्मशिरोमेनआत्मत्राणंद्विजात्मजः १९ अथोऽपस्पृश्यसलिलंसंदधेतत्समाहितः अजानन्नुपसंहारंप्राणकृच्छ्रउपस्थिते २० ततःप्रादुष्कृतंतेजःप्रचंडंसर्वतोदिशम् प्राणापदमभिप्रेक्ष्यविष्णुंजिष्णुरुवाचह २१ अर्जुनउवाच कृष्णकृष्णमहाभागभक्तानामभयंकर त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोऽसिसंसृतेः २२ त्वमाद्यःपुरुषःसाक्षादीश्वरःप्रकृतेःपरः मायांव्युदस्यचिच्छक्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि २३ सएवजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः विधत्सेस्वेनवीर्येण श्रेयोधर्मादिलक्षणम् २४ तथाऽयंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया स्वानांचानन्यभावानामनुध्यानायचासकृत् २५ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहम् सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवाच वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम् नैवासौवेदसंहारंप्राणबाधउपस्थिते २७ नह्यस्यान्यतमंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्शनम् जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेजसा २८ सूतउवाच श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मायसंदधे २९ संहत्यान्योऽन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते आवृत्यरोदसीखंचववृधातेऽर्कवह्निवत् ३०

वानामेकांतभक्तानांच २५ एवंस्तुत्वाप्रस्तुतंविज्ञाप यति किमात्मकमिदंकुतोवाआयातिइतिस्वित्वितर्के २६ इदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंतेनचप्राणबाधेप्राप्तेप्रदर्शितंकेवलंनतत्प्रयोगेकुशलइत्यर्थः यतोऽसा वुपसंहारंनवेद एतच्चत्वंतुवेत्थजानासि २७ प्रत्यवकर्शनंकृशत्वकरंनिवर्त्तकमित्यर्थः अतःतदस्त्रतेजउन्नद्धमुत्कटंब्रह्मास्त्रतेजसैवजहिघातय त्वंह्यस्त्रज्ञः वास्त्रंतदुपसंहृत्यस्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि २८ परेशत्रवस्तएववीरास्तान् हंतीतितथाफाल्गुनोऽर्जुनः अपःस्पृष्ट्वाआचम्य तंश्रीकृष्णंपरिक्र म्यप्रदक्षिणीकृत्यब्राह्मायब्रह्मास्त्रंनिवर्तयितुम् २९ ततश्चउभयोःब्रह्मास्त्रयोः तेजसीशरैःसंवृतेसंवेष्टितेपरस्परंमिलित्वाववृधाते अवर्द्धेताम् किंकृत्वा रोदसीद्यावापृथिव्यौखमंतरिक्षंचावृत्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निःउपरिस्थितोऽर्कश्चसंहत्यवर्द्धेतेतद्वत् ३०

तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोरस्त्रेन दह्यमानाः सांवर्त्तकं प्रलयाग्निममंसत मेनिरे ३१ लोकानां व्यतिकरं ध्वंसं स्वयं नाशमित्यर्थः वासुदेवस्य मतं चालक्ष्य ब्रह्मास्त्रद्
वयमुपसंहृतवान् ३२ गोतमवंशजा गौतमी कृपी तस्याः सुतम् अमर्षेण कोपेन ताम्रे अक्षिणी यस्य सः निष्कृपत्वे दृष्टांतः पशुं यथेति तस्य बंधनं धर्म इत्य
त्र दृष्टांतः यथा याज्ञिकः पशुमिति रशनया रज्ज्वा ३३ शोकशेषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्य धर्मनिष्ठाख्यापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाह षड्भिः शिबिराय राज
निवेशाय नेतुमिच्छंतं प्रकुपित इवेति ३४ अनागसो निरपराधान् ३५ रिपोरपि सुप्तस्य बालस्य च वधो न धर्म इत्यन्यार्थैर्दर्शयति मत्तं प्रमत्तादिना प्रम
त्तमनवहितम् उन्मत्तं ग्रहवातादिना जडमनुद्यमम् प्रपन्नं शरणागतम् विरथं भग्नरथम् ३६ तद्वधो दंडरूपस्तस्यैव श्रेयः पुरुषार्थः यद्यतो दंडप्रायश्चि

दृष्ट्वाऽस्त्रतेजस्तु तयोस्त्रींल्लोकान्प्रदहन्महत् दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्त्तकममंसत ३१ प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च
तम् मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम् ३२ तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् बबंधामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ३३
शिबिराय निनीषंतं दाम्ना बध्वा रिपुं बलात् प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानंबुजेक्षणः ३४ मैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबंधुमिमं जहि
योऽसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ३५ मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हंति धर्मवित्
३६ स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ३७ प्रतिश्रुतं च भवता पांचाल्यै शृण्व
तो मम आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ३८ तदसौ वध्यतां पाप आततायात्मबंधुहा भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान्कुलपांस
नः ३९ एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः नैच्छद्धंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ४० अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविंदप्रियसार
थिः न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्या आत्मजान्हतान् ४१ तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं
गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च ४२ उवाच चासहंत्यस्य बंधनानयनं सती मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ४३
सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ४४

तरहिताद्दोषात्स पुमानधो यातीति तथा च स्मरंति रा
जभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः निर्धूतकल्मषा यांति स्वर्गं सुकृतिनो यथेति ३७ ३८ ३९ यद्यपि चोदितः तथाऽपि हंतुं नैच्छत् आत्महनं पुत्रहंता
रमपि यतो महान् ४० गोविंदः प्रियः सारथिश्च यस्य सः आत्मजान् शोचंत्यै ४१ तथा परिभवेनाहृतमानीतम् कर्मणो जुगुप्सितेन दोषेण वाङ्मुखम् अपकृतम
पकारिणम् कृपया निरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावो यस्याः सा ४२ ननाम च उवाच चेति चकाराभ्यां संभ्रमः सूचितः बंधनेनानयनमसहमाना ४३ सरहस्यः गो
प्यमंत्रसहितः विसर्गः अस्त्रप्रयोगः उपसंयमः उपसंहारः ताभ्यां सहितोऽस्त्रसमूहश्च ४४ ५ ७ ७ ५

किंच तस्यद्रोणस्यात्मादेहस्तस्यार्द्धं कृपी आस्ते अर्द्धत्वेहेतुः पत्नी अर्द्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः जायापतीअग्निमादधीयातामितिश्रुतेरुभयोरेकका
रकत्वावगमाच्च ननुभर्त्तरिमृतेसाकथंजीवतितत्राह नान्वगाद्भर्त्तारम् यतोवीरसूः पुत्रवती ४५ तत्तस्माद्गौरवंगुरोः कुलंभवद्भिर्वृजिनंदुःखंमापुंनार्हति
किंतु पूज्यंवंद्यंच ४६ मृतवत्सामृतपुत्रा ४७ विपक्षेदोषमाह यैरिति तेषांराजन्यानांकुलंकर्म कथंभूतम् सानुबंधंसपरिवारम् शुचाशोकेनार्पितम् व्या
यंचब्रह्मकुलंकर्तृमदहति ४८ धर्म्यमित्यादयोवचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्केद्रष्टव्याः तत्रधर्म्यंधर्मादनपेतमुच्यतामुच्यतामिति न्याय्यंन्यायादनपेतंसरह
स्यः इत्यादिसकरुणंतस्यात्मनोऽर्द्धमिति निर्व्यलीकंतद्धर्मज्ञेति समंमारोदीदितिदुःखसाम्योक्तेः महत्‌यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्याहितोपदेशात् एवंभू
तेराज्ञ्याः वचः हेद्विजाः प्रत्यनंदत् अनुमोदितवान् ४९ नकुलादयश्चप्रत्यनंदन् युयुधानः सात्यकिः ५० तस्यतथाविधस्यद्रौणेर्वध एवश्रेष्ठः अन्यथाऽस्य

सएषभगवान्द्रोणः प्रजारूपेणवर्त्तते तस्यात्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूः कृपी ४५ तद्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलम् वृजि
नंनार्हतिप्राप्तुं पूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ४६ मारोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता यथाऽहंमृतवत्सार्त्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ४७
यैः कोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरकृतात्मभिः तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबंधंशुचाऽर्पितम् ४८ सूतउवाच धर्म्यंन्याय्यंसकरुणं
निर्व्यलीकंसमंमहत् राजाधर्मसुतोराज्ञ्याः प्रत्यनंदद्वचोद्विजाः ४९ नकुलः सहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः भगवान्देवकीपुत्रोयेचा
न्येयाश्चयोषितः ५० तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रेयान्वधः स्मृतः नभर्त्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमग
दितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ५२ श्रीकृष्णउवाच ब्रह्मबंधुर्नहंतव्य आततायीवधार्ह
णः मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयताप्रियाम् प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेव
च ५४ सूतउवाच अर्जुनः सहसाऽज्ञायहरेर्हार्दमथासिना मणिंजहारमूर्द्धन्यंद्विजस्यसहमूर्द्धजम् ५५ विमुच्यरशनाबद्धंबा
लहत्याहतप्रभम् तेजसामणिनाहीनंशिबिरान्निरयापयत् ५६ वपनंद्रविणादानंस्थानान्निर्यापणंतथा एषहिब्रह्मबंधूनांवधोनान्योऽ
स्तिदैहिकः ५७

नरकपातप्रसंगात् तदाह नभर्त्तुरिति अहन् जघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयंभावः भीमेएनंहंतुंप्रवृत्ते द्रौपद्यांचसहमातन्निवारणेप्रवृत्तायामु
भयोः संवारणायाविष्कृतचतुर्भुजइति संदिहानस्यसख्युरर्जुनस्य ५२ वधार्हणः वधार्हः मयैवशास्त्रकृताब्राह्मणोनहंतव्यः तथाच आततायिनमायांतम
पिवेदांगपारगम् जिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेदितिवदता तदुभयमप्यनुशासनंपरिपालय ५३ तवचप्रतिज्ञांपूरयेत्याह प्रियांसांत्वयतात्वयाय
त्प्रतिश्रुतंहननंतच्चसत्यंकुरु प्रियंचकुरु मह्यंमम तत्रवधेभीमस्यप्रियंभवति अवधेद्रौपद्याः इत्येश्रीकृष्णस्य ५४ हार्दमभिप्रायम् आज्ञायज्ञात्वा नह्यशक्य
मुभयंविदध्यात् अतोऽस्यायमभिप्रायइतिज्ञात्वेत्यर्थः असिनाखड्गेन मूर्द्धन्यंमूर्द्धनिजातम् सहमूर्द्धजंसकेशम् ५५ मणिनाचहीनंनिरयापयत् निःसारितवान्
५६ अनेनश्रीकृष्णोक्तंसर्वंसंपादितमित्याह वपनमिति ५७

निर्हरणंदाहार्थंनयनम् ५८ इतिप्रथमेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेकुपितद्रौणेरस्त्राद्रक्षापरीक्षितः श्रीकृष्णेनस्तुतिःकुंत्याराज्ञःशोकश्चकी
र्त्यते १ तेपांडवाः संपरेतानांमृतानांगंगायामुदकंदातुम् सकृष्णाः श्रीकृष्णेनसहिताः स्त्रियःपुरस्कृत्य अग्रतःकृत्वा तस्मिन्कार्येस्त्रीपुरःसरत्वविधाना
त् १ निनीयदत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूतायासरित् गंगातस्याजले पुनर्ग्रहणादादावपिस्नाताइतिगम्यते॥ २ कुरुपतिंयुधिष्ठिरम् सहानुजंभीमादि
भिः सहितम् पुत्रशोकार्त्तामितिनिस्तृणांविशेषणम् ३ मुनिभिः सहितः ४ कितवैर्धूर्तैः दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याः कचग्रहणादिनाक्षतंनष्टमायुर्येषांता
न् ५ याजयित्वेत्यादिभाविकथासंक्षेपतः शतमन्योः शतक्रतोरिव ६ शैनेयः शिनेर्नप्तासात्यकिस्तेन चोद्धवेनच संयुतः ७ रथमास्थितः सन् उत्तरांप

पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृष्णया स्वानांमृतानांयत्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम् ५८ इतिश्रीभागवतेम० प्रथमस्कंधेद्रौ
णिनिग्रहोनामसप्तमोऽध्यायः ७ सूतउवाच अथतेसंपरेतानांस्वानामुदकमिच्छताम् दातुंसकृष्णागंगायांपुरस्कृत्य
ययुःस्त्रियः १ तेनिनीयोदकंसर्वेविलप्यचभृशंपुनः आप्लुताहरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रंसहानु
जम् गांधारींपुत्रशोकार्त्तांपृथांकृष्णांचमाधवः ३ सांत्वयामाससुनिभिर्हतबंधूञ्शुचाऽर्पितान् भूतेषुकालस्यगतिंदर्शयन्नप्र
तिक्रियाम् ४ साधयित्वाजातशत्रोःस्वंराज्यंकितवैर्हृतम् घातयित्वाऽसतोराज्ञःकचस्पर्शक्षतायुषः ५ याजयित्वाऽश्वमेधैस्तं
त्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ६ आमंत्र्यपांडुपुत्रांश्चशैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपू
जितैःप्रतिपूजितः ७ गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकांरथमास्थितः उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरांभयविह्वलाम् ८ पाहिपाहिमहायोगिन्
देवदेवजगत्पते नान्यंत्वदभयंपश्येयत्रमृत्युःपरस्परम् ९ अभिद्रवतिमामीशशरस्तप्तायसोविभो कामंदहतुमांनाथमामेगर्भोनि
पात्यताम् १० सूतउवाच उपधार्यवचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः अपांडवमिदंकर्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत ११ तर्ह्येवाथमुनि
श्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १२ व्यसनंवीक्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् सुद
र्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः १३

रीक्षिन्मातरं भयेनविह्वलांव्याकुलामभिमुखंधावंतीमुपलेभे ददर्श ८ उत्तराश्रीकृष्णंप्रार्थयते पाहिपाहीतिद्वाभ्याम् अन्यस्तुप्रार्थनायोग्योनास्तीत्या
ह त्वत्त्वत्तः अन्यमभयंभयरहितंनपश्यामि यत्रलोकेपरस्परमन्योऽन्यंमृत्युर्भवतितत्र ९ प्रस्तुतंभयमावेदयति अभिद्रवतिअभिमुखमायाति तप्ता
यसंलोहमयंशल्यंयस्यसः अतिकार्पण्यमाह काममितिकामंयथेच्छम् १० पराभवेनातिकुपितस्यद्रौणेः अपांडवंपांडवशून्यम् इदंविश्वंकर्तुंप्रवृत्तंब्र-
ह्मास्त्रमबुध्यत ११ अतएवबहुमुखंतदागतमित्याह तर्ह्येवेति १२ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरैरनिवर्त्यत्वात्तद्दुष्परिहरंव्यसनंवीक्ष्य अनन्यविषयआत्मायेषाम् स्वैक
निष्ठानामित्यर्थः १३

वैराट्याः उत्तरायाः अंतस्थः सन् गर्भमावृतवान् तत्र हेतुः यत आत्मा अंतर्यामी योगेश्वर इति बहिःस्थस्यापि प्रवेशघटनार्थमुक्तम् कुरूणां तंतवे संतानाय पांडवानामपि कुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् १४ अमोघमप्रतिक्रियं च समशाम्यत् संशांतमासीत् १५ एतद्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यं मामंस्थाः नमन्यस्व १६ कृष्णया सह १७ त्वां त्वां नमस्ये नमस्करोमि ननु कनिष्ठं मां कथं नमस्करोषि तत्राह आद्यं पुरुषम् कुतः प्रकृतेः परम् तत्कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियंतारम् अत एव सर्वभूतानामंतर्बहिश्च पूर्णत्वेनावस्थितम् तथाऽप्यलक्ष्यम् १८ तत्र हेतुः मायैव जवनिका तिरस्करिणी तयाऽऽच्छन्नं प्रतिच्छन्नम् अतोऽहं अज्ञा भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि अधःअक्षजमिंद्रियजं ज्ञानं यस्मात्तम् अव्ययमपरिच्छिन्नम् तत्प्रपंचः मूढदृशा देहाभिमानिना पुंसा न त्वं लक्ष्यसे १९ किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनाम् ततो मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसे अतो भक्तियोगं

अंतस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः स्वमायया वृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे १४ यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियम् वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह १५ मामंस्थाह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यजः १६ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती १७ कुंत्युवाच नमस्ये पुरुषं त्वाऽऽद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितम् १८ मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोऽक्षजमव्ययम् न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा १९ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः २० कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदनाय च नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः २१ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये २२ यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धाऽतिचिरं शुचाऽर्पिता विमोचिताऽहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् २३ विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः २४

विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम यद्वा परमहंसादीनामपि भक्तियोगविधानार्थमुत्ताम् आत्मारामानप्यचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं विधातुं कारयितुमवतीर्णमित्यर्थः २० ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति कृष्णायेति द्वाभ्याम् २१ पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला अस्ति यस्य पंकजवत्प्रसन्ने नेत्रे यस्य पंकजांकितावंघ्री यस्य तस्मै २२ तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेति द्वाभ्याम् अयमर्थः मातृस्नोऽपि मय्यधिकानवमीतिः तथाहि हे हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा त्वयाविमोचिता अहं च न तथैव किं विमोचितेति-काक्वा महान् विशेष उक्तः तं दर्शयति साऽतिचिरं रुद्धा सती तस्मादेव सकृद्विमोचिता तथा शुचाऽर्पिता च सती न च तस्याः पुत्रा रक्षिताः अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः अहं तु विपद्गणात् तत्रापि मुहुः शीघ्रं च सात्मजा च त्वयैव च नाथेनेति २३ विपद्गणमेव दर्शयति विषात् भीमस्य विषमोदकदानात् महाग्नेः जतुगृहदाहात् पुरुषादा हिडिंबादयो राक्षसास्तेषां दर्शनात् असत्सभायाः द्यूतस्थानात् अभितो रक्षिताः आस्म अभवाम २४ ॐ ॐ ॐ ॐ

यत्यास्तुविपस्तु कीदृशंदर्शनम् नास्तिपुनरपिभवदर्शनंयस्मात् २५ संपदस्तुश्रेयः परिपंथिन्यइत्याह जन्मसत्कुलेजन्मादिभिरेधमानोमदोयस्यसः अ
भिधातुंश्रीकृष्णगोविंदेतिवक्तुमपि अकिंचनानांगोचरंविषयभूतम् २६ परस्कृतमनोरथपूरणायप्रणमति अकिंचनाभक्ताएववित्तंसर्वस्वंयस्यतस्मै ततः
किंनिवृत्तागुणवृत्तयोधर्मार्थकामविषयायस्मात्तस्मै कुतःआत्मारामायतत्कुतः शांतायरागादिरहिताय किंच कैवल्यपतयेकैवल्यंदातुंसमर्थाय २७ ननुदेव
कीपुत्रंमांकथमेवंस्तौषितत्राह मन्येत्वांकालंनतु देवकीपुत्रं तत्रहेतवः ईशानंनियंतारम् अनादिनिधनमाद्यंतशून्यम् विभुंप्रभुम् समंयथाभवतितथा
सर्वत्रचरंतम् ननुपार्थसारथेः कथंममसाम्यंतत्राह यत्यतः त्वत्तोनिमित्तभूतात् भूतानामेवमिथः कलिः कलहोभवति नतुस्वतस्त्वयिवैषम्यम् २८ ननुवि
ग्रहानुग्रहरूपंमयिप्रसिद्धंवैषम्यमतआह नवेदेति नृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्यकुर्वतः यस्मिंस्त्वयिविषमामतिः अनुग्रहनिग्रहरूपाभवति२९

विपदःसंतुनःशश्वत्तत्रतत्रजगद्गुरो भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् २५जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् नैवार्हत्य
भिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरम् २६नमोऽकिंचनवित्तायनिवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामायशांतायकैवल्यपतयेनमः २७ मन्येत्वांका
लमीशानमनादिनिधनंविभुम् समंचरंतंसर्वत्रभूतानांयन्मिथःकलिः २८ नवेदकश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडं
बनम् नयस्यकश्चिद्दयितोऽस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणाम् २९जन्मकर्मचविश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्य
ङ्नृषिषुयादस्सुतदत्यंतविडंबनम् ३०गोप्याददेत्वयिकृतागसिदामतावद्यातेदशाऽश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् वक्त्रंनिनीयभ
येभावनयास्थितस्यसामांविमोहयतिभीरपियद्बिभेति ३१ केचिदाहुरजंजातंपुण्यश्लोकस्यकीर्तये यदोःप्रियस्यान्ववायेमल
यस्येवचंदनम् ३२ अपरेवसुदेवस्यदेवक्यांयाचितोऽभ्यगात् अजस्त्वमस्यक्षेमायवधायचसुरद्विषाम् ३३भारावतरणायान्ये
भुवोनावइवोदधौ सीदंत्याभूरिभारेणजातोह्यात्मभुवाऽर्थितः ३४

अजस्यजन्मक अकर्त्तुःकर्म तिर्यक्षुवराहादिरूपेण नृषुरामादिरूपेण ऋषि
षुवामनादिरूपेण यादस्सुमत्स्यादिरूपेण ३० नरविडंबनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति यशोदात्वयिकृतागसिदधिभांडस्फोटनंकृतवतियावद्दामरज्जुमाददे ज
ग्राह तावत्तत्क्षणमेवयातेदशाअवस्थासामांविमोहयति किंभूतस्य अश्रुभिः कलिलंव्यामिश्रमंजनंययोस्तेचतेसंभ्रमेव्याकुलेअक्षिणीयस्मिन् तद्वक्त्रंनिनी
यअधःकृत्वाताडयिष्यतीतिभयस्यभावनयास्थितस्य यत् यतः त्वत्तः भीरपिस्वयंबिभेति तस्यतेदशा ३१ अतएवजगन्मोहनतयादुर्ज्ञेयत्वात्तवजन्मादि
बहुधावर्णयंतीत्याह केचिदितिचतुर्भिः पुण्यश्लोकस्यप्रियस्ययुधिष्ठिरस्यकीर्त्तये यदोरेवकीर्त्तयइतिवा मलयस्यकीर्त्तयेवंशेवाचंदनम् ३२ तथावसुदेवस्य
भार्यायांदेवक्यामजएवत्वमभ्यगात् पुत्रत्वमितिशेषः प्रथमपुरुषस्त्वार्षः अर्भत्वमितिपाठः सुगमः ताभ्यामेवपूर्वंसुतपः पृश्निरूपाभ्यांयाचितः सन् अ
स्यजगतः क्षेमाय ३३ आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्यप्राधान्यविवक्षया ३४ ७ ७ ७ ७ ७ ७

मनोंनरम् परमानंदस्वरूपाज्ञानमविद्या ननोदेहाद्यभिमानात्कामः ननः कर्माणितैश्चक्लिश्यमा नानांनंनिवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणिकर्माणिकरिष्यन् ३५ भ स्यपक्षस्यसिद्धांततामभिप्रेत्यश्रवणादिफलमाह शृण्वंतीति नंदंति अन्यैः कीर्त्यमानमभिनंदंतियेजनाई हितंचरितं नावकंस्व दीयंपदांबुजंतएवपश्यंत्येव अचिरेणैवेतिचसर्वत्रावधारणंकीदृशं भवप्रवाहस्यजन्मपरं परायाउपरमोयस्मिन्ननत् ३६ इदानींतवास्मत्परित्यागोऽनुचितइत्याशयेनाह अपीतिचतुर्भिः हेप्रभो स्वहृदोऽनुजीविनश्चनोद्य अपिस्वित् त्वंजिहाससि येषामस्माकमन्यत्परायणंनैवास्ति तत्कुतः राजस्वयोजितमंहोदुःखंयैस्तेषाम् स्वानांकृनमीहित- मपेक्षितंयेनतस्यसंबोधनंविसर्गान्तपाठेत्वंपदविशेषणम् ३७ ननुनवबंधवोयदवः पुत्राश्चपांडवाःशूराः समर्थाश्चनत्किंकार्पण्यंभाषसेअनआह केवयमिति यर्हिभवतोऽदर्शनंयदात्वमस्मान्नपश्यसितदानाम रूपाभ्यांनाम्नाविख्यात्याऽऽरूपेणसमृद्ध्याचयदुभिःसहिताःपांडवानामकेवयंनकेऽपि अतितुच्छत्वादित्य

भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणिकरिष्यन्नितिकेचन ३५ शृण्वंतिगायंतिगृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंतिनंदंतितवेहितंजनाः तएवपश्यंत्यचिरेणतावकंभवप्रवाहोपरमंपदांबुजम् ३६ अप्यद्यनस्त्वंस्वकृतेहितप्रभोजिहाससिस्वित्सुहृदोनुजीविनः येषांनचान्यद्भवतःपदांबुजात्परायणंराजसुयोजितांहसाम् ३७ केवयंनामरूपाभ्यांयदुभिःसहपांडवाः भवतोऽदर्शनंयर्हिहृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयंशोभिष्यतेतत्रयथेदानींगदाधर त्वत्पदैरंकितामातिस्वलक्षणविलक्षितैः ३९ इमेजनपदाःस्वृद्धाःसुपक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतोह्येधंतेतववीक्षितैः ४० अथविश्वेशविश्वात्मन्विश्वमूर्तेस्वकेषुमे स्नेहपाशमिमंछिंधिदृढंपांडुषुवृष्णिषु ४१ त्वयिमेऽनन्यविषयामतिर्मधुपतेऽसकृत् रतिमुद्वहतादद्धागंगेवौघमुदन्वति ४२ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंदगोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते ४३

र्थः हृषीकाणामीशितुर्जीवस्यादर्शनेयथानकिंचिन्नामचरूपंचतद्वत् ३८ किंच यथेदानीमियमस्मत्पाल्याभूमिः स्वैरसाधारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैश्चिन्हितैस्त्वत्पदैरंकितासतीभाति नत्तदात्वयिनिर्गतेसतिनशोभिष्यते ३९ अपिचइमेजनपदादेशाःस्वृद्धाःसुसमृद्धाःसंतः ४० गमनेपांडवानाम कुशलम् अगमनेचयादवानामित्युभयतोव्याकुलचित्तासतीतेषुस्नेहनिवृत्तिंप्रार्थयते अथेति विशेषेत्यादिसंबोधनानि स्नेहच्छेदेसामर्थ्यख्यापनाय दृढंसंतम् ४१ ततःकिमत आह त्वयीति अनन्यविषयासतीमेमतिः रतिमुद्वहतात् अनवच्छिन्नांप्रीतिंकरोत्वित्यर्थः ओघंपूरम् यथागंगाप्रतिबंधंनगणयति एवंमतिरपिविघ्नान्मागणयत्वितिभावः ४२ एवमभ्यर्थ्यपुनःप्रणमति हेश्रीकृष्णतेनमः उपकारानतुस्मरंती बहुधासंबोधयति कृष्णसखअर्जुनस्य सखे वृष्णीनामृषभश्रेष्ठ अवन्यैभूम्यैद्रुह्यंति येराजन्यास्तेषांवंशस्यदहन एवमप्यनपवर्गवीर्यअक्षीणप्रभाव गोविंदप्राप्तकामधेन्वैश्वर्य गोद्विजसुराणामार्तिहरोऽवतारोयस्येति ४३

कलानिमधुराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैः परिणूतोऽखिलउदयोमहिमायस्यसः पुरस्कृतावित्यस्मात् परिणुतेतिवक्तव्येदीर्घश्छंदोऽनुरोधेनमंदमीषम् तस्यहा
सएवमाया वक्ष्यतिहि हासोजनोन्मादकरीचमायेति ४४ त्वयिमेनन्यविषयामतिरिति यत्नार्थितंतद्बाढमित्यंगीकृत्यरथस्थानाद्गजाह्वयमागत्य पश्चात्तां
चान्यासस्सुभद्राप्रमुखाःस्त्रियउपामंत्र्यानुज्ञाप्यस्वपुरंयास्यन्राज्ञायुधिष्ठिरेणप्रेम्णाऽत्रैवकंचित्कालंनिवसेतिसंप्रार्थ्यनिवारितः ४५ अथभीष्मनिर्वा
णोत्सवंवक्तुमुपोद्घातकथांप्रस्तौति व्यासाद्यैःप्रबोधितोऽपिशुचाव्याप्तःसन्नाबुध्यत विवेकंनप्रापकुतःईश्वरेहायाअज्ञैःस्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवा
यराज्ञासहकुरुक्षेत्रंगंतव्यम् तत्रतत्सुखेनैवायंप्रबोधनीयइतीश्वराभिप्रायः कार्यद्वयविधायकस्तमजानद्भिरित्यर्थः श्रीकृष्णेनापिप्रबोधितोनानुबुध्य
न अत्रहेतुः अद्भुतकर्मणेति यथाकुरुपांडवसंधानार्थंगतोऽपियथोचितमेववदन्नपिविग्रहमेवदृढीकृतवान् एवमत्रापिप्रबोधयन्नबोधमेवदृढीचकारेत्य

सूतउवाच पृथयेत्थंकलपदैःपरिणूताखिलोदयः मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निवमायया ४४ तांबाढमित्युपामंत्र्यप्रविश्यगज
साह्वयम् स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ४५ व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैःकृष्णेनाद्भुतकर्मणा प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्य
तशुचार्पितः ४६ आहराजाधर्मसुतश्चिंतयन्सुहृदांवधम् प्राकृतेनात्मनाविप्राःस्नेहमोहवशंगतः ४७ अहोमेपश्यताज्ञानंहृदि
रूढंदुरात्मनः पारक्यस्यैवदेहस्य बह्व्योमेऽक्षौहिणीर्हताः ४८ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः नमेस्यान्निरयान्मोक्षोह्य
पिवर्षायुतायुतैः ४९ नैनोराज्ञःप्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम् इतिमेनतुबोधायकल्पतेशासनंवचः ५० स्त्रीणांमद्धतबंधूनांद्रो
होयोऽसाविहोत्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ५१

र्थः ४६ अबोधमेवप्रपंचयति आहेतिषड्भिः प्राकृतेनाविवेकव्याप्तेनात्मनाचित्तेन हेविप्राः ४७ पारक्यस्यश्वसृगालाद्याहारस्यदेहस्यार्थेमेमया अक्षौहिणीः
अक्षौहिण्यः अक्षौहिणीप्रमाणंतुव्यासेनोक्तम् अक्षौहिणीप्रसंख्यातारथानांद्विजसत्तमाः संख्यागणनतत्त्वज्ञैःसहस्राण्येकविंशतिः शतान्युपरिचैवाष्टौ
तथाभूयश्चसप्ततिः गजानांचप्रसंख्यानमेतदेवप्रकीर्तितम् ज्ञेयंशतसहस्रंतुसहस्राणिनवैवतु नराणामपिपंचाशच्छतानित्रीणिचैवहि पंचषष्टिसहस्रा
णितथाऽश्वानांशतानिच दशोत्तराणिषट्प्राहुःसंख्यातत्त्वविदोजनाः एतामक्षौहिणींप्राहुर्यथावदिहसंख्ययेति ४८ सुहृदःसंबंधिनःमित्राणिसखा
यःपितरःपितृव्याः ४९ द्विषांवधःएनःपापंनभवतीतियद्शासनंशिक्षारूपंवचः कुतोनकल्पते यतःतद्वचःप्रजाभर्तुरेव अयंभावःस्वप्रजानामन्यतो
भावेप्रसक्तेतद्वधोऽनुज्ञातः दुर्योधनेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वात्पापमेवेदमिति ५० किंच युद्धेपुंसांवधोभवतुनामधर्मःस्त्रीणां
तुमयाहतबंधवोयासांतासांयोऽसौद्रोहोऽनुद्दिष्टोऽप्युत्थितःतंव्यपोहितुंअपाकर्तुंकल्पःसमर्थोनाहंगृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ५१ ७ ६

ननु सर्वपाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदेवेत्याशंक्याविवेकविजृंभितं हेतुवादमाश्रित्य निराकरोति यथाप नपंकेन पंकाम्भो न मृज्यते यथा वा सुरालेशकृतमपावित्र्यं बह्वासुरादानमृज्यते तथैव भूतहत्यामेकां प्रमादतो जातां बुद्धिपूर्वहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हतीति ५२

इति प्रथमे टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणम् कृष्णस्तुतिश्च मुक्तिश्च नवमे तस्य वर्णने १ यदर्थं तस्याविवेकः श्रीकृष्णेन संवर्द्धितः तद्दर्शयति इतीति सर्वेषां धर्माणां विवित्सया वेदितुमिच्छया विनशनं कुरुक्षेत्रं देवव्रतो भीष्मः १ सर्वतः श्रेष्ठा अश्वा येषु तैः रथैः २ ३ ४ तत्र तदा तत्रासन् तत्क्षणमेवागता इत्यर्थः भरतपुंगवं भीष्मम् ५ रेणुकासुतः परशुरामः ६ ७ ब्रह्मरातः शुकः आंगिरसो बृहस्पतिः ८ वसूत्तमो भीष्मः ९ हृदिस्थं संतं

यथा पंकेन पंकाम्भः सुरया वा सुराकृतम् भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ इति श्रीभागवते म॰ प्रथमस्कंधे कुंतीस्तुतियुधिष्ठिरानुतापो नामाष्टमोऽध्यायः ८ सूत उवाच इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोपतत् १ तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा २ भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः ३ दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम् प्रणेमुः पांडवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ४ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम राजर्षयश्च तत्रासन् द्रष्टुं भरतपुंगवम् ५ पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान् बादरायणः बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ६ वसिष्ठ इंद्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः कक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ७ अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयोऽमलाः शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपांगिरसादयः ८ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ९ कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम् हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् १० पांडुपुत्रानुपासीनान् प्रश्रयप्रेमसंगतान् अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेन चक्षुषा ११ अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं धर्मनंदनाः जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः १२ संस्थितेऽतिरथे पांडौ पृथा बालप्रजा वधूः युष्मत्कृते बहून् क्लेशान् प्राप्ता तोकवती मुहुः १३ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् सपालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः १४

पुरतश्चासीनं पूजयामास १० उपासीनान् समीप उपविष्टान् प्रश्रयो विनयः प्रेम स्नेहः ताभ्यां संगतानुपसन्नान् पाठांतरे ताभ्यामवनतान् अभ्याचष्ट अभ्यभाषत अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिरंधीभूतेन चक्षुषा उपलक्षितः ददर्शेति वा ११ अभिभाषणमाह अहो इत्येकादशभिः हे धर्मनंदनाः क्लिष्टं यथा भवत्येवं जीवितुं नार्हथ यूयमिति यत् एतदहो कष्टं जुगुप्सितम् अहो अन्याय्यं चैतत् यतो यूयं विप्राः धर्मोऽच्युतश्चाश्रयो येषां ते १२ किंच संस्थिते मृते बालाः प्रजाः पुत्रा यस्याः सा वधूश्चेति दैन्यं दर्शितम् तोकान्यपत्यानि तद्वती अपत्यैः सह क्लेशान् प्राप्तेत्यर्थः १३ कालकृतत्वेन शोकं वारयति सर्वमिति द्वाभ्याम् भवतामपि यद्वशे यस्य वशवर्त्ती १४

अहोदुर्घटघटनापटुः काल इत्याह यत्रेति कृष्णोऽर्जुनः अस्त्रीधन्वी ततः तत्रापि विपत् पुण्यशरीरबलास्त्रनैपुण्ययशस्त्वदेवसंपत्तावपीत्यर्थः १५ ननु कृष्णं
कथं कालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नह्यस्येति श्रीकृष्णस्येत्यंगुल्यानिर्दिशति विधित्सितं कर्त्तुमिष्टं यत् यस्य विधित्सितस्य जिज्ञासया १६ इदंस्करवादि दैवतंत्र
मीश्वराधीनम् व्यवस्य निश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्त्तीसन् कर्त्तरिक्तः हे नाथकुलपरंपरागतस्वामिन् प्रभो समर्थ अनाथाः प्रजाः पाहि १७ अ
नुविधेयः परमेश्वरश्च श्रीकृष्ण एवेत्याह एष एव भगवान् सर्वेश्वरः यतः आद्यः पुमान् तच्च कुतः यतो नारायणः साक्षात् १८ तदुपपादयति अस्येति अनुभावंम
भावम् १९ त्वमज्ञानात् यमेवं मन्यसे मातुलेयं देवक्याः सुतं प्रियं प्रीतिविषयम् मित्रं प्रीतिकर्त्तारम् सुहृत्तममनुपकारानपेक्ष्योपकारकं च सौहृदात् विश्वासात् अ

यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः कृष्णोऽस्त्री गांडिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् १५ न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन् पुमान्वेद विधि
त्सितम् यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यंति कवयोपिहि १६ तस्मादिदं दैवतंत्रं व्यवस्य भरतर्षभ तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः
प्रभो १७ एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु १८ अस्यानुभावं भगवान् वेद गुह्य
तमं शिवः देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप १९ यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सार
थिम् २० सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् २१ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भूतानुकं
पितम् यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः २२ भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन् वाचा यन्नाम कीर्त्तयन् त्यजन् कलेवरं योगी मुच्यते
कामकर्मभिः २३ स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम् प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजो ध्यानपथश्चतु
र्भुजः २४ सूत उवाच युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे अपृच्छद्विविधान् धर्मानृषीणां चानुशृण्वताम् २५ पुरुषस्वभाव
विहितान्यथावर्णं यथाश्रमम् वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् २६

करोः कृतवानसि सचिवं मंत्रिणम् २० नन्वीश्वरश्चेत्क-
थं नीचे सारथ्यादौ प्रवृत्तस्तत्राह सर्वेति तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम योग्यमयोग्यमिति मतेर्वैषम्यं क्वचिदपि नास्ति कुतः निरवद्यस्य रागादिशून्यस्य त
त्कुतः अनहंकृतेः तच्च कुतः अद्वयस्य तदपि कुतः समदृशः तत्रापि हेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः २१ तथाऽपि समत्वेऽपि हे भूप अनुकंपितम
नुकंपाम् २२ इदानीं स्वदेहत्यागपर्यंतं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते भक्त्येति द्वाभ्याम् २३ यावदिति विलंबं द्योतयति अहं हिनोमि त्यजामीति स्वातन्त्र्यम्
इदमित्यनात्मत्वेन ज्ञातम् प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां च उल्लसद्रुचिरं मुखांबुजं यस्य ध्यानस्य पंथा विषयः योऽन्यैश्चिंत्यते केवलं सोऽग्रतः स्थितः
सन्मां प्रतीक्षतामित्यर्थः २४ तत्सानुकंपं वाक्यमाकर्ण्य २५ पुरुषस्वभावेन विहितान् नरजातिसाधारणान् वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः यथावर्णं
वर्णधर्मान् यथाश्रममाश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातमुभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् २६ ७ ७

पुनस्तत्रैवविशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान् शमदमादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषणान् द्वादश्यादिनियमरूपान् समास व्यासौ संक्षेपविस्तारौ ताभ्यां योगौ उपायौ त
तः ताभ्याम् २७ धर्मादींश्चयथाधिकारंप्रतिनियतोपायसहितान् यथायथावत् नानाख्यानेषु येइतिहासास्तेषु यथासंततथा वर्णयामासेति २८ छंदेनेच्छ
यामृत्युर्यस्य २९ सहस्रणीः युद्धेसमीपस्थान् सहस्रंरथिनो नयतिपालयतीतिसहस्रणीभीष्मः सहस्रिणीरितिपाठेसहस्रार्थवतीर्गिरः लसंतौपीतौपटौ
यस्यतस्मिन् अमीलितदृगेवमनोव्यधारयत् ३० अनयैवविशुद्धयाधारणयाहतमशुभंयस्यसः तस्यश्रीकृष्णस्येक्षयाकृपादृष्ट्यैवगतआयुधश्रमोयस्यसः
अतएवनिवृत्तः सर्वेंद्रियवृत्तीनांविभ्रमः विविधंभ्रमणंयस्मात्सः जन्यं देहम् ३१ परमफलरूपांश्रीकृष्णोरतिंप्रार्थयितुंप्रथमंस्वकृतमर्पयतीतिनाना
धर्माद्युपायैर्मतिर्मनोधारणलक्षणाउपकल्पितासमर्पिता कस्मै सात्वतानांपुंगवेश्रेष्ठेभगवति वितृष्णानिष्कामा अवितृष्णेतिवाच्छेदः अवितृप्तेत्यर्थः
विगतोभूमायस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्रमहत्त्वंनास्तीत्यर्थः तदेवपरमैश्वर्यमाह स्वसुखंस्वस्वरूपभूतंपरमानंदमुपगतेप्राप्तवत्येव क्वचित् कदाचिद्वि

दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः २७ धर्मार्थकाममोक्षांश्चसहोपायान्यथामु
ने नानाख्यानेतिहासेषुवर्णयामासतत्त्ववित् २८ धर्मंप्रवदतस्तस्यसकालःप्रत्युपस्थितः योयोगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः २९
तदोपसंहृत्यगिरःसहस्रणीर्विमुक्तसंगंमनआदिपूरुषे कृष्णेलसत्पीतपटेचतुर्भुजेपुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ३० विशुद्धयाधार
णयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावजन्यंविसृजन्जनार्दनम् ३१ श्रीभीष्मउवाच
इतिमतिरुपकल्पितावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्तुंप्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३२ त्रिभुवनक
मनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने वपुरलककुलावृताननाब्जंविजयसखेरतिरस्तुमेऽनवद्या ३३ युधितुरगरजोविधूम्रवि
ष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मा ३४

हर्तुंक्रीडितुंप्रकृतिंयोगमाया
मुपेयुषिस्वीकृतवति नतुस्वरूपतिरोधानेनजीववत्तारतम्यमित्यर्थः विहर्तुमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति यत् यतः प्रकृतेर्भवप्रवाहः सृष्टिपरंपराभवति ३२ इदानींश्री
मूर्तिंवर्णयन्रतिंप्रार्थयते त्रिभुवनकमनंत्रिलोक्यामेकमेवकमनीयं यत्तद्वपुर्दधानेरतिर्मेऽस्तु कथंभूतंवपुः तमालवत्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रातःकालीनारवेःकरा
इवस्वतएवगौरेपीतेवरेनिर्मलेच अंबरेयस्मिन्तत् अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जंयस्मिन्तत् विजयसखेपार्थसारथौ अनवद्याअहैतुकीफलाभिसंधिर
हितारतिरस्तु ३३ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन् रतिंप्रार्थयते युधियुद्धेतुरंगाणांखुररजस्तुरगरजः तेनविधूम्राधूसरास्तेचतेविष्वक्चइतस्ततश्चलंतःक
चाःकुंतलाः तैर्लुलितंविकीर्णंश्रमवारिस्वेदबिंदुरूपंतेनभक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यंयस्यतस्मिन् श्रीकृष्णेममात्मामनोऽस्तुरमतामित्यर्थः
पुनःकिंभूतेमदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमानात्वक्यस्यतस्मिन् शरैरेवविलसत्त्रुट्यत् कवचंयस्यतस्मिन् ३४ छ छ

किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत यावदेतान्निरीक्ष्येऽहं योद्धुकामानवस्थितानिति सख्युरर्जुनस्य वचो निशम्य सपदि तत्क्षणमेव स्व परयोर्बलयोः सैन्ययोर्मध्ये स्थिते पार्थसखे रतिरस्तु तत्र स्थित्वा कृतं सख्यं दर्शयति परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुरक्ष्णा कालदृष्ट्या हृतवति असौ भी-ष्मः असौ द्रोणः असौ कर्ण इति तत्तत्प्रदर्शनव्याजेन दृष्ट्यैव सर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्य जयं कृतवतीति ३५ न केवलमर्जुनस्य सपत्नायुर्हरणेनैव जयमावहत् किं त्वविद्याहरणेनापीत्याह व्यवहितेति दूरे स्थिततया पृतनानस्याः सुखमिव सुखमग्रे स्थितान् भीष्मादीन् निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनसुखाद्विमुखस्य निघ्नतस्य तदुक्तं गीतासु एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानस इति कुमतिमहं हंतेत्यादि कुबुद्धिम् ३६ मम तु महांतमनुग्रहं कृत वानित्याह द्वाभ्याम् स्वनिगमम् अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवंभूतां स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञामृतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं योरथस्थः सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णः सन् यो ऽभ्ययात् अभिमुखमधावत् इभं हंतुं हरिः सिंह इव किंभूतः धृतो रथच

सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ३५ व्यव हितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ३६ स्वनिग ममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हंतुमिभं गतोत्तरीयः ३७ शितविशिखह तो विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुंदः ३८ विजयरथकुटुंब आत्त तोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम् ३९

रणः चक्रं येन सः तदा च संरंभेणात्मानु ष्यनात्यविस्मृतेरुदरस्थसर्वभूतभुवनभारेण प्रतिपदं चलद्गुः चलंती गौः पृथ्वी यस्मात्सः तेनैव संरंभेण पथि गतं पतितमुत्तरीयं वस्त्रं यस्य स मुकुंदो मे गतिर्भव-त्वित्युत्तरेणान्वयः ३७ एवं यदा भ्ययात्तदा स्मयमानस्याततायिनो धन्विनो मे शितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतः अतो विशीर्णदंशः ध्वस्तकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः सन् प्रसभं बलाद्वारयंतमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थमभिससार अभिजगाम एवं योलोकमतीत्याऽर्जुनपक्षपातीवलक्षितः वस्तुतस्तु ममैवानुग्रहं कृत वान् यन्मद्भक्तेनोक्तं वचो मा मृषा स्यादिति स भगवान् मे गतिर्भवत्वित्यर्थः ३८ तदेवमन्यायैरपि भृत्यरक्षाव्यग्रे कृष्णे रतिमाशास्ते विजयोऽर्जुनः तस्य एव रथकुटुं बमतस्तैरपि रक्षणीयो यस्य तस्मिन् आत्तं तोत्रं प्रतोदो येन तस्मिन् धृता अश्वानां हयानां रश्मयः प्रग्रहास्ते संति यस्य तस्मिन् श्रीत्यादिभ्यश्चेत्यनकारांतादपि र-श्मिशब्दादिनिः तच्छ्रिया तया सारथ्यश्रिया ईक्षणीये शोभमाने मुमूर्षोर्मर्तुमिच्छोः तत्तन्यायवर्त्तिनि किमिति रतिः प्रार्थ्यते ऽत आह भगवत्यपि तत्यैस्ववर्येत द्वह इह युद्धे हताः सर्वे यं निरीक्ष्य स्वरूपं तत्समानं रूपं गताः प्राप्ता इति दिव्यदृष्ट्या पश्यन्नाह ३९ ५ ७ ५

स्तत्र धर्येण युद्धमानास्तत्स्वरूपं प्रापुरित्येतेनाचित्रम् यतोमदांधा अपि प्रापुरित्याह ललितगतिश्चविलासश्चरासादिः मंजुगत्यादिभिरात्मीयैस्तदीयैर्वा कल्पि
तउरुर्मानः पूजायासांताः अतउत्कटेनमदेनांधाविवशाः अतएवतदेकचित्तत्वेन यस्य कृतं कर्म गोवर्द्धनोद्धरणादिकमनुकृतवत्यो गोपवध्वो यस्य प्रकृतिं स्व
रूपमगन् अगमन् मकारलोपस्त्वार्षः किलप्रसिद्धम् तस्मिन्मेरतिरस्त्विति पूर्वेणैवान्वयः ४० जगत्पूज्यतामनुस्मरन्नाह मुनिगणैर्नृपवर्यैश्च संकुले-
व्याप्ते अंतःसदसिसभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजसूये एषांमुनिगणादीनां ईक्षणीयः अहोरूपमहोमहिमेत्येवमाश्चर्येण विलोकनीयः सन् प्रपेदे प्राप ए-
षजगतामात्मा ममदृशिगोचरः दृष्टिविषयः सन्नाविः प्रकटोवर्त्तते अहोमेभाग्यमिति भावः ४१ सोऽहंकृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममजं सम्यगधिगतः प्रा-
सोऽस्मि सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः तदर्थं भेदस्यौपाधिकत्वमाह आत्मकल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदिहृदि प्रतिहृदयं धिष्ठित

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः कृतमनुकृतवत्यउन्मदांधाः प्रकृतिमगन्किल यस्य गोपवध्वः ४० मु
निगणनृपवर्यसंकुलेऽतः सदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो ममदृशिगोचर एष आविरात्मा ४१ तमिममहम
जंशरीरभाजां हृदिहृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ४२ सूतउवाच
कृष्णएवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः आत्मन्यात्मानमावेश्य सोंऽतःश्वास उपारमत् ४३ संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्क
ले सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ४४ तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादिनाः शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ४५ तस्य
निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ४६ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ततस्ते कृष्ण
हृदयाः स्वाश्रमान्प्रययुः पुनः ४७ ततो युधिष्ठिरो गत्वा सह कृष्णो गजाह्वयम् पितरं सांत्वयामास गांधारीं च तपस्विनीम् ४८ पित्रा चानुमतो
राजा वासुदेवानुमोदितः चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरराज्यप्रलंभो
नाम नवमोऽध्यायः ९ शौनकउवाच हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः क
थं प्रवृत्तः किमकारषीत्ततः १

प्रधिष्ठितम् अकारलोपस्त्वार्षः नैकधा अनेकधा अधिष्ठानभेदादनेकधा भातमित्यर्थः अत्र दृष्टांतः सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रति
एकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमिवेति ४२ मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णे अंतरेऽवलीनः श्वासो यस्य सः ४३ निष्कले निरुपाधौ संपद्यमानं मिलितमा-
ज्ञाय आलक्ष्य ४४ देवैर्मानवैश्च वादिताः राज्ञां मध्ये ये साधवः अनसूयवः ४५ निर्हरणादीनि दाहसंस्कारादीनि सम्यक्परेतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः ४६ ४७ पितरं धृतरा
ष्ट्रम् तपस्विनीं संतापवतीम् ४८ राजा युधिष्ठिरः ४९ इति प्र॰ नवमोऽध्यायः ९ दशमे कृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरेः स्त्रीभिः संस्तूयमानस्य वर्ण्यते द्वारकागमः १ रा
ज्यं चकारेत्युक्तं तत्र पृच्छति हत्वेति स्वस्य रिक्थे धने स्पर्द्धंते स्पर्द्धंते तस्मै येते तथा यद्वा स्वरिक्थाय स्पृत् संग्रामो येषां ते तएव धनादिहरणादाततायिनस्तान् हत्वा प्रत्यवरुद्धभोज
नः बंधुवधदुःखेन संकुचितभोगः राज्यलाभेन प्राप्तभोगो वा कथं राज्ये प्रवृत्तः प्रवृत्तो वा ततः किमकार्षीत् १

राज्यप्रवृत्तः श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्यालोच्य प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह वंशांकुरोः संरोहयित्वा परीक्षिद्रक्षणेन संरोह्य अंकुरितं कृत्वा कथंभूतम् वंशाद्वाग्निनिर्द्द
नं वंश एव द्वो वनं तस्माद्दुद्भूतोयः क्रोधरूपोऽग्निः तेन निर्द्दग्धं निजराज्ये निवेश्य च २ प्रवृत्तौ हेतुमुक्त्वा किमकार्षीदित्यस्योत्तरमाह निशम्येति प्रवृत्तं यद्वि
ज्ञानं परमेश्वराधीनं जगत् नस्वतंत्रमित्येवं भूतेन विधूतो विभ्रमोऽहं कर्त्तेत्येवं भूतो मोहो यस्य सः अनुजैरनुवर्त्तिनः सेवितः सन् अजितः श्रीकृष्ण एवाश्रयो य
स्य सः परिधिः समुद्रस्तत्पर्यन्तां गां पृथिवीं पालयामास ३ तस्य राज्यमनुवर्णयति काममिति त्रिभिः मही सर्वकामदोग्ध्री बभूव व्रजान् गोष्ठानि ऊधस्वतीः ऊ
धस्वत्यः ऊधः क्षीराशयः स्थूलोधस इत्यर्थः सिषिचुरभ्यषिंचन् ४ अन्वृतु ऋतावृतौ ५ आधयो मनोव्यथाः व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः दैवं च भू
तानि च आत्मा च हेतुर्येषामाधिदैविकादीनां तेजंतूनां नाभवन् ६ इदानीं द्वारकागमनं निरूपयितुमाह उषित्वेति स्वसुः सुभद्रायाः ७ तं युधिष्ठिरम् ८ युयु

सूतउवाच वंशांकुरोर्वंशदवाग्निनिर्द्दग्धं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह २ नि
शम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः शशास गामिंद्र इवाजिताश्रयः परिध्युपान्तामनुजानुवर्त्तितः ३ कामं ववर्ष पर्ज
न्यः सर्वकामदुघा मही सिषिचुः स्म व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ४ नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः फलन्त्योषधयः सर्वाः का
ममन्वृतु तस्य वै ५ नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन् जंतूनां राज्ञि कर्हिचित् ६ उषित्वा हास्तिनपुरे मासान्कति
पयान् हरिः सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ७ आमंत्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य तम् आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वक्तोऽ
भिवादितः ८ सुभद्रा द्रौपदी कुंती विराटतनया तथा गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ९ वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुता
दयः न सेहिरे विमुह्यंतो विरहं शार्ङ्गधन्वनः १० सत्संगान्मुक्तदुःसंगो हातुं नोत्सहते बुधः कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ११ त
स्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन्विरहं कथम् दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः १२ सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनु द्रुतचेतसः वीक्षंतः स्ने
हसंबद्धा विचेलुस्तत्रतत्र ह १३ न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमिति स्याद्बांधवस्त्रियः १४

सुतः धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः गौतमः कृपः यमौ नकुलसहदेवौ ९ अन्याश्च स्त्रियः मत्स्यसुता उत्तरा तस्याः पुनर्ग्रहणं गर्भरक्षक कृष्णविरहे मोहाधिक्यात् यद्वा
मत्स्यसुता सत्यवती १० तेषां कृष्णविरहासहने कैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्याम् सतां संगाद्धेतोर्मुक्तः पुत्रादिविषयो दुःसंगो येन सः सद्भिः कीर्त्य
मानं रुचिकरं यस्य यशः सकृदप्याकर्ण्य सत्संगं त्यक्तुं न शक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन् श्रीकृष्णे न्यस्ताऽभ्यस्ता धीर्येषां ते १२ अत एवानिमिषैर्नेत्रैः त
मेव वीक्षमाणास्तत्रतत्राहणानयनाद्यर्थं चलंति स्म यतः स्नेहेन सम्यग्बद्धाः अत एव तमनु द्रुतानि गतानि चेतांसि येषां ते १३ अगारान्निर्याति निर्गच्छति
सति औत्कंठ्याद्धेतोः उद्गलत् स्रवत् बाष्पमश्रु न्यरुंधन् नेत्रेष्वेव स्तंभितवत्यः तत्र हेतुः अभद्रं नोस्यात् अमंगलं माभूदित्येतदर्थम् १४

मृदंगादयोदशवाद्यभेदाः १५ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वकमीक्षणंयासांताः १६ गुडाकानिद्रालस्याईशः जितनिद्रोऽर्जुनः १७ व्यजनेचामरेजगृहतुः मधुपतिःश्रीकृष्णः १८ सत्याःश्रीकृष्णेतासामव्यभिचारात् किंतु नानुरूपाश्चता अनुरूपाश्चनिर्गुणस्यपरमानंदस्यकस्वीभवेत्यादयो नानुरूपाः गुणात्मनो मानुष्यनाट्यावतारेऽनुरूपाश्चेत्यर्थः १९ सर्वासांश्रुतीनांमनोहरः उपनिषदोऽपि मूर्तिमत्यस्तंसंजल्पमभ्यनंदन्नित्यर्थः २० तत्रतेजःसौंदर्याद्यतिशयेनविस्मिताभ्यःसखीभ्योऽन्याःस्त्रियः कथयंतिनात्रविस्मयः कार्यः साक्षादीश्वरत्वादस्येतिसवाइतिचतुर्भिः वैस्मरणेकिलेति प्रसिद्धप्रमाणद्योतकम् यएकएवाद्वितीयःपुरुषआसीत्सएवायंश्रीकृष्णः कुत्रआसीत् अविशेषेआत्मनिनिष्प्रपंचेनिजरूपेकदा अग्रेगुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वम् तथानिशिप्रलयेच तस्यलक्षणम् जगदात्मनिजीवेनिमीलितात्मनि निमीलितात्मन्निनिलुप्तसमस्यंतंपदम् जातावेकवचनम् ईश्वरेलीनरूपेषुजीवेषुसत्स्वित्यर्थः ननुजीवानांब्रह्मत्वात्कथंलयः तत्राह सुप्तासुप्तशक्तिषुसतीषु जीवोपाधिभूतसत्त्वादिशक्तिलयएवजीवलय इत्यर्थः २१ तदेवंसृष्टेरादौप्रलयानंतरंचनिष्प्रपंचावस्थानमुक्त्वासृष्टिप्र

मृदंगशंखभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः धुंधुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा १५ प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्योदिदृक्षया ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः १६ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम् रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतमस्यह १७ उद्धवःसात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते विकीर्यमाणःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि १८ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरिताः नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गुणस्यगुणात्मनः १९ अन्योऽन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसाम् कौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतिमनोहरः २० सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनि अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरेनिमीलितात्मन्निशिसुप्तशक्तिषु २१ सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम् अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानोऽनुससारशास्त्रकृत् २२ सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनानन्वेषसत्त्वंपरिमार्ष्टुमर्हति २३

लययोर्मध्येसप्रपंचावस्थानमाहुः सएवाप्रच्युतस्वरूपस्थितिरेवप्रकृतिमनुससाराधिष्ठितवान् भूयःपुनःसृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् कीदृशीम् निजवीर्यचोदितांस्वकालशक्तिप्रेरिताम् स्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीम् अतएवसिसृक्षतींस्रष्टुमिच्छंतीम् किमर्थमनुससार अनामरूपेआत्मनिजीवेरूपनामनीविधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानांभोगायेत्यर्थः कर्माणिचविधातुंवेदान्कृतवानित्याहुः शास्त्रकृदिति २२ अस्यदर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः सवै-अयम् यस्यपदंस्वरूपमंघ्रिंवा निर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैः कुत्स्वलमार्षम् तेसूरयएवपश्यंति केन भक्त्योत्कलितउत्कंठितःअमलोयआत्माबुद्धिस्तेन दृश्यतेतत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतेः बुद्धिवैमल्यस्याप्ययमेवहेतुरित्याहुः ननुहेसखिएषएवसत्त्वंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसम्यक्शोधयितुमर्हति ननुयोगादयइत्यर्थः यद्वानुअहोएषसत्त्वंज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुंदूरगमनेनाप्रत्यक्षीभवितुंनार्हति किंत्वनेनसहैवास्माभिर्गंतव्यमित्यर्थः २३

शुद्धसत्त्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यतइति असत्कथाश्रवणैर्येकर्णयोःकषायाःमलाःतान्शोषयंतीतितथातान्सुपेशान् सुंदरान्सकारलोपश्छार्षः हेऋषे तेतुभ्य मनुक्रमिष्ये तदनुक्रमेणामृतंत्वयापीयतामित्यर्थः यद्वापीयतामितिशत्रंतम् आपिबताकर्णकषायशोषामित्यर्थः ४४ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमेभगवल्लीलावताराब्रह्मणोदिताः नारदायतुतत्कर्मप्रयोजनगुणैःसह १ यत्रयदाक्षितितलोद्धरणार्थंवाराहींतनुंबिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतः तदानंतःप्रसिद्धंहि- हिरण्याक्षंदंष्ट्रयाददार १ यज्ञावतारमाह रुचेःप्रजापतेःसकाशात्तद्भार्यायाःआकूतेःसूनुःसुतःसुयज्ञोनामजातः सचस्वभार्यायांदक्षिणायांसुयमान्देवान् अज नयत् सएवइंद्रःसन्यदा आर्तिमहरत् तदापूर्वंसुयज्ञइत्युक्तोपिअनुपश्चात् मनुनामातामहेनहरिरित्युक्तः अनेनदेवोत्पादनम् लोकत्रयार्तिहरणंचतस्यकर्मद- र्शितम् एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचज्ञेयम् २ कपिलावतारमाह कर्दमस्यप्रजापतेर्गृहेचतद्भार्यायांदेवहूत्यांजज्ञे नवभिःस्त्रीभिर्भगिनीभिःसह सचस्वमात्रे- आत्मगतिंब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्यासाआत्मनःशमलंमलिनीकरणंगुणसंगरूपंपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्यगतिंमुक्तिंप्राप्तवती ३ दत्तात्रेयाव

प्राधान्यतोयान्नृषआमनंतिलीलावतारान्पुरुषस्यभूम्नः आपीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशान् ४४ इतिश्रीभाग वतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्रयाद्रिमिववज्रधरोददार १ जातोरुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम् लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुनाहरिरित्यनूक्तः २ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ऊ चेययात्मशमलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे ३ अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाहमितियद्भगवान्सदत्तः यत्पा दपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्धिमापुरुभयींयदुहैहयाद्याः ४ तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामेआदौसनात्स्वतपसःसचतुःसनोऽभूत् प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वंसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः दृष्ट्वा त्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः ६

तारमाह मयाहमेवतुभ्यंदत्तइतियद्यतआह ततःसनाम्नादत्तोजातः स्वभक्तेभ्योयोगैश्व र्यदानंतच्चरितंदर्शयति यस्यपादपंकजयोःपरागःतेनपवित्रादेहायेषांतेउभयीमैहिकीमामुष्मिकींचभुक्तिमुक्तिरूपांवा ४ कुमारावतारमाह मेमयाआदौयत्त- पस्तप्तंतस्मात्स्वतपसः मत्तपसोहेतोः सहरिःचतुःसनोभूत् सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनइतिचत्वारःसनशब्दानाम्नियस्यसःकथंभूतात्स्वतपसःसना तनात् अखंडितात् यद्वास्वतपसः सनात् दानात् समर्पणादित्यर्थःषणुदाने सचपूर्वकल्पस्यसंप्लवेप्रलयेविनष्टमुच्छिन्नसंप्रदायमात्मतत्त्वम् इहअस्मिन्क ल्पेसम्यक्जगादउक्तवान् सम्यक्त्वंदर्शयतियद्गदितमात्रमेवमुनयःआत्मन् आत्मनिमनसिआचक्षत साक्षादपश्यन् ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्यपत्न्यांद क्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायां नारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनजातः कथंभूतः स्वःअसाधारणःतपःप्रभावोयस्य तदेवाह अनंगस्यपृतनादेव्योऽप्सरसः भगवतःसकाशात् आत्मनःस्वप्रतिरूपाःउर्वश्याद्याःस्त्रीर्दृष्ट्वा तस्यनियमावलोपंव्रतभंगंघटितुंसाधयितुंनशेकुः यद्वाआत्मनःस्वस्ययोनियमःतपोनाशनरूपःतस्यावलोपंतत्रदृष्ट्वा भगवतस्तंघटयितुंनशेकुरिति एतच्चाख्यानमेकादशेभविष्यति ६

यत्र कामविजयी क्रोधोऽपि बिभेति तत्र कामो नु भमवतीति किं वक्तव्यमित्याह कामिति क्रतिनः श्रीरुद्रप्रमुखाः रोषयुक्तया दृष्ट्या कामं दहंति रोषं त्वात्मानं दहंतमपि तेन दहंति क्रोधेनाभिभूयंत इत्यर्थः नु अहो सोऽयं रोषो यदंतरं यन्मध्यं प्रविशन् लज्जया बिभेति यस्यांतः मनः कथंभूतम् अमलं निर्मलं प्रविशन्निति ७ चरित्रेणेव क्रमप्राप्त्यवतारं सूचयति मातुः सपत्न्याः उदितानि उक्तानि वाक्यान्येव पतत्रिणो बाणाः तैर्विद्धो ध्रुवः राज्ञ उत्तानपदो नितिसमीपे तपसे तपस्तप्तुम् ध्रुवगतिम् ध्रुवपदं यत्र आमुपरि स्थिता मधस्तात्स्थिताः दिविभवा दिव्याः सप्तर्षयः स्तुवंति यद्वा उपरि भृग्वादयः अधस्तात्सप्तर्षय इति ८ पृथ्ववतारमाह यद्यदा क्राषिभिरर्थितः तदा वेनं त्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इति पदं नाम लेभे पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते स्कृतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति हि पुत्रपदव्युत्पत्तिः कथंभूतं द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्यं च यस्य तम् चरित्रांतरमाह येन च जगति जगदर्थे वसूनि अन्नादिद्रव्याणि दुग्धा ९ ऋषभावतारमाह असौ हरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात् स्रुदेव्याः सूनुरास नाभेर्भार्यायां मेरुदेव्याम् एव सुदेवीत्यपि संज्ञा जडवद्योगेन नित्यसमाधिना चर्याम् यदितियाम् तत्र हेतुः समदृक् तत्रा-

कामं दहंति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहंतमुत ते न दहंत्यसह्यम् सोऽयं यदंतरमलं निविशन्बिभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ७ विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरंति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि तस्मा अदाद्ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवंति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ८ यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतंतम् त्रात्वाऽर्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ९ नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुर्यो वै चचार समदृक् जडयोगचर्याम् यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनंति स्वस्थः प्रशांतकरणः परिमुक्तसंगः १० सत्रे ममास भगवान्हयशीरषाऽथो साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः छंदोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ११ मत्स्यो युगांतसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः १३

पि हेतुः स्वस्थः स्वस्वरूपे स्थितः यतः प्रशांतेंद्रियः तत्कुतः यतः परितो मुक्तसंगः १० हयग्रीवावतारमाह सत्र इति अथो इत्यर्थांतरे स एव साक्षाद्भगवान् मम ब्रह्मणः सत्रे यज्ञे हयशीर्षा आस तपनीयं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य छंदोमयः वेदमयः तद्विधेयाये मखाः तन्मयः अमृतमय इति वा पाठः मखैर्यजनीया अखिला देवतास्तदात्मा च अस्य श्वसतः श्वासं मुंचतो नस्तः नासापुटात् उशतीः उशत्यः कमनीया वेदलक्षणा वाचो बभूवुः ११ मत्स्यावतारमाह मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानः तदाश्रय इत्यर्थः अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगांतसलिले विजहार ह हर्षेण १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौ कच्छपवपुः सन् गोत्रं मथनार्थं मंदरगिरिं पृष्ठेन धृतवान् कदा अमृतलब्धये क्षीराब्धिमुन्मथ्नतां सताम् निद्रायाः क्षणः अवसरः उत्सवो वा यस्य सः निद्रावसरः कुतस्तत्राह अद्रेः परिवर्तः परिभ्रम एव कषाणः कषणम् घर्षणं सुखप्रदो यस्यां सा कंडूर्यस्य सः यद्वा अद्रिपरिवर्त एव कषः कषणं तेन अणिति अपयातीति कषाणा कंडूर्यस्य १३ ७ ७ ७

श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपादेवाः तेषामुरुभयंहंतीतितथासभगवान् कथंभूतम् भ्रमंत्योभ्रुकुटयोदंष्ट्राश्चयस्मिन्तत् करालंवक्त्रंयस्मिन्तत् दैत्येंद्रंस्फु-
रंतमारात्समीपएवगदयाउपलक्षितमभिपतंतंनखैर्विददार १४ हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरितियुगुलेन गजयूथस्यपतिः तीर्थरूपंश्रवोयशोयस्यसतीर्थश्र-
वाः हेतीर्थश्रवः श्रवणेनैवमंगलंनामधेयंयस्यसः १५ तद्वचनंश्रुत्वाशरणार्थिनंतंहस्तेशुंडायांप्रगृह्य किंकृत्वा नक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपाट्यविदार्यतस्मात्तद्ध-
द्नात् १६ वामनावतारमाह अदितेःसुतानांद्वादशादित्यानांमध्येअधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाताविष्णुः अवरजःकनीयानपिगुणैर्ज्यायान् ज्येष्ठःगुणानेवाह यद्यतइमां-
ल्लोकान्विचक्रमे पादन्यासैःक्रांतवान् अथप्रतिश्रुतानंतरमेव तत्रहेतुःबलेःक्ष्मांवामनरूपेणजगृहे नन्वीश्वरःस्वयंकिमितितथाचक्रे तत्राह याञ्चांविनाधर्म-
मार्गेवर्तमानोनचाल्यः ऐश्वर्यान्निभ्रंशनीयइति १७ ननुतर्हियाञ्चयापिचालनमनुचितमेवेत्याशंक्यततोधिकंस्वसालोक्यादिदास्यामीत्याशयेनहृतवानित्या-

त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् दैत्येंद्रमाशुगदयाऽभिपतंतमाराद्दूरोनिपात्यविददारनखैःस्फुरंतम् १४
अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय १५
श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार
१६ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथाधियज्ञः क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेन याञ्चामृतेपथिचरन्प्रभु-
भिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेरयमुरुक्रमपादशौचमापःशिखाधृतवतोविबुधाधिपत्यम् योवैप्रतिश्रुतमृतेनचिकीर्षदन्यदात्मानमंगशिरसाहर-
येऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्त्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदु-
रंजसैव १९ चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोबिभर्ति दुष्टेषुराजसुदमंव्यदधात्स्वकीर्तिंसत्येत्रिपृष्ठउशतींप्रथयं-
श्चरित्रैः २०

हृ नार्थइति यद्विबुधाधिपत्यमिदानींबलात्प्राप्तमग्रेदीयमानंच अयंबलेःपुरुषार्थोनभवति कुतइत्यतआह आअपइत्तिच्छेदः उरुक्रमस्यपादशौचंचरण-
क्षालनरूपाअपः आसर्वनोधृतवतः कशिखांशिखायांमूर्ध्नीत्यर्थः किंच शुक्रेणवारितःशप्तोपि अंगहेनारद यःप्रतिश्रुतंविनाअन्यत् नचिकीर्षत् कर्तुंने-
च्छत् यश्चतृतीयपादपूरणार्थंहरयेआत्मानंदेहमपिअभिमेने अंगीकृतवान् एवंसदेहंत्रैलोक्यश्रद्धयादत्तवतोविबुधाधिपत्यमर्थोनभवतीत्यर्थः १८
हंसावतारमाह तुभ्यमिति भृशंविवृद्धेनभावेन अत्यद्भुतयाभक्त्यापरितुष्टःसन् भक्तियोगंसाधुयथातथाउवाच ज्ञानंचेतिज्ञानसाधनम् किंतत् भागवतंनाम
कथंभूतम् तत्त्वमेवसतत्त्वम् आत्मतत्त्वदीपकम् विवृद्धभावेनेतिविशेषणस्यफलमाह यदिति १९ तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति स्वतेजःनिजंप्रभावमेवचक्रं
सुदर्शनंबिभर्ति चक्रवदप्रतिहतप्रभावंबिभर्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवंशपालकःसन्त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिस्थितेसत्यलोकेपिकमनीयांस्वकीर्तिंविस्तारयन्राज-
सुदंडंविधत्ते २० ७

धन्वंतर्यवतारमाह लोकेअवतीर्यधन्वंतरिःसन् पुरुरुजांमहारोगिणाम् स्वनाम्नैवरुजःरोगान्हंति स्वयमेवकीर्तिरितिकीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतंमरणशून्यमायुर्यस्मात्सः अवअवसन्नंपूर्वं दैत्यैःप्रतिबद्धं यज्ञेभागमवरुधे लभते अवापरुद्धमितिपाठेप्ययमेवार्थः आयुर्विषयंवेदंचानुशास्ति प्रवर्तयति २१ परसुरामावतारमाह जगतःक्षयायविधिनादैवेनोपभृतंसंवर्द्धितंमृत्यवेसमर्पितमितिवा ब्राह्मणेभ्योद्रुह्यतीतितथा अतःउज्झितःपंथावेदमार्गोयेन अतएवनरकार्तिलिप्सतीव एवंभूतमवनेःकंटकतुल्यंक्षत्रम् असौमहात्माहरिःउद्धंतिउत्सादयति दीर्घतीक्ष्णधारेणपरशुना २२ रामावतारमाह त्रिभिःअस्मदिति अस्माकंब्रह्मादीनांप्रसादेसुखः कलयाभरतादिरूपयासह कलांमायातस्याईशः गुरोर्दशरथस्याज्ञायांतिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यांसहितोवनमाविवेश यस्मिन्विरोधंकृत्वारावणोनाशंप्राप्तः २३ यस्मैरामायउदधिर्मार्गंददौ सपदिशीघ्रम् हरोयथात्रिपुरंदिधक्षुःतद्वदरिपुरंलंकांदग्धुमिच्छोः षष्ठीचतुर्थ्यर्थे यद्वापंचमीयम् दिधक्षोःरामात्

धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिर्नाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआसुहंति यज्ञेचभागममृतायुरवावरुंधआयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके २१ क्षत्रक्षयायविधिनोपभृतमहात्माब्रह्मध्रुगुज्झितपथनरकार्तिलिप्सु उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपरश्वधेन २२ अस्मत्प्रसादसुमुखःकलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्यदशकंधरआर्तिमार्च्छत् २३ यस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः २४ वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जुषऊढहासम् सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये २५

यद्भयंप्राप्तंतेनांगेकंपोयस्येति कथंभूतउदधिः ऊढंप्राप्तंयद्भयंतेनअंगेषुवेपःकंपोयस्य अत्रहेतुःदूरेवर्तमानासुहृत्सुसीता तयानिमित्तभूतयामथितःक्षुभितोरोषःतेनसुशोणा अत्यरुणादृष्टिस्तयाऽत्यंतंतप्यमानंमकराणामुरगाणांनक्राणांचचक्रंयस्मिन् २४ किंचयुद्धेरावणस्यवक्षस्थलस्पर्शेनिरुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यऐरावतस्यदंताःतैर्विडंबिताःसधवलिम्नाधवलीकृताःतत्तद्दिक्पतितैःप्रकाशिताइत्यर्थः याएवंभूताःककुभोदिशाःताःजुषतेसेवतेपालयतीतितथा तस्यदारहर्तूरावणस्यअहोमत्समःकोन्योऽस्तीतिमहागर्वेणऊढंप्राप्तंहासमस्कुभिःप्राणैःसहसद्यःशीघ्रंविनेष्यति अपनेष्यति कैःधनुषोविस्फूर्जितैःटंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्येस्वपरसैन्यमध्ये उच्चरतःउत्कर्षेणविचरतः ककुब्जयरूढहासमितिपाठे दंतैरुज्ज्वलितानांककुभांजयेनयोरूढहासःसंजातगर्वःतंअपनेष्यतीत्यर्थः २५ ७ ७

श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरितिदशभिः स्फुरेतराः असुरांशभूताराजानस्तेषांवरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेणपीडितायाः कलयारामेणसहजातःसन् कोऽसौजातः सि
तकृष्णोकेशोयस्यभगवतःसएवसाक्षात् सितकृष्णकेशत्वंशोभैवनतुवयःपरिणामकृतम् अविकारित्वात् यत्तूक्तंविष्णुपुराणे उज्जहारात्मनःकेशौसितकृष्णौमहा
मुनइति यच्चभारते सचापिकेशौहरिरुज्जजन्हेशुक्लमेकमपरंचापिकृष्णम् तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियौरोहिणींदेवकींच तयोरेकोबलभद्रोबभूव-
योऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः कृष्णोद्वितीयःकेशवःसंबभूवकेशोयोऽसौवर्णतःकृष्णउक्तइति तत्तुनकेशमात्रावताराभिप्रायम् किंतुभारावतारणरूपंकार्यंकियदेतत्
मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्ताविति द्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथातत्रैवपूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्येतद्विरो-
धाच्च कथंभूतःपरमेश्वरतयाजनैःअनुपलक्ष्योमार्गोयस्य तर्हीश्वरत्वेकिंप्रमाणं अतिमानुषकर्मान्यथाऽनुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनोमहिमाउपनिबध्यते अ
भिव्यज्यतेयेषुतानि २६ एतदेवप्रपंचयति तोकेनेत्यादिना बालेनपूतनायाजीवहरणंयत् रिंखताजानुभ्यांगच्छता अंतरंगतेनमध्यंप्राप्तेन दिविस्पृशोःअ-

भूमेःस्फुरेतरवरूथ्यविमर्दितायाःक्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गःकर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि
२६ तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोऽपवृत्तः यद्रिंखताऽतरगतेनदिविस्पृशोर्वाउन्मूलनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्य
म् २७ यद्वैव्रजेव्रजपशून्विषतोयपीथान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिव्हमुच्चाटयिष्यदुरगंविहर
न्ह्रदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमाने उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालंनेत्रेपिधाप्य-
सबलोऽनधिगम्यवीर्यः २९ गृण्हीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुल्बसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवी
क्ष्यशंकितमनाःप्रतिबोधिताऽसीत् ३० नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच अन्ह्याप्तृतंनिशिशयान
मतिश्रमेणलोकंविकुंठउपनेष्यतिगोकुलंस्म ३१

त्वच्चयोः इतरथाअनीश्वरत्वेतन्नभवितव्यम् २७ विषतोयपीथान्विषमयतोयस्यपीथंपानंयेषाम्
पालान्गोपांश्चकृपादृष्टिसुधावृष्ट्याजीवयिष्यतीतियमुनायांक्रीडन् उरगंकालियमुच्चाटयिष्यति तच्छुद्धयेतस्यान्ह्रदिन्यानिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येणवि
लोलाअतिचंचलाजिव्हायस्य २८ दिव्यमलौकिकमिवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यतिउद्धरिष्यति शुचिर्ग्रीष्मः तत्संबंधिनिवनेशुष्कइत्यर्थः अतोदावाग्नेर्हेतोःअ
वसितोनिश्चितः अंतकालोयस्यतम् सबलःसरामःअनधिगम्यंदुर्ज्ञेयंवीर्यंयस्य तत्रनिशिनिःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरे नेत्रेपिधाप्यपिहितेकार
यित्वेतिमुंजाटव्यामितिज्ञेयम् २९ उपबध्यतेऽनेनेतिउपबंधंतत्साधनम् शुल्बंदामअमुष्यमातायशोदाऽग्रहीत् अमुष्यउदरेनमातिबंधनसंमितंनभवतिन
पूर्यतइत्यर्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यदृष्ट्वाप्रतिबोधितानिजेश्वर्यंज्ञापिताआसीदितियत् तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वेणैवान्वयः ३० वरुणस्यपाशाद्यद्ग्र-
यतस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुनाव्योमनाम्नाआप्तृतंव्याप्तृतम् निशिशयानमितिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावोदर्शितःउपनेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनंज
नम् स्वमत्याश्चर्ये ३१

देवेइंद्रे पशून्ररिरक्षुः रिरक्षिषुरित्यर्थः अनघेश्रमरहितेएकस्मिन्नेवकरे सलीलंयथातथामहीध्रंगोवर्धनंधर्ताधारयिष्यति उच्छिलींध्रमुद्धृतंछत्राकमिव स
प्तवर्षाणिवयोयस्यसः ३२ निशिरात्रौनिशाकररश्मिभिःगौर्यांधवलायां वनेक्रीडन् कलानिमंजुलानिपदानियस्मिन् तच्च तत् आयतंदीर्घंमूर्च्छितमालाप
विशेषयुक्तंगीतम् तेनउद्दीपितः स्मरएवरुक्यासांतासांगोपीनांहर्तुःशंखचूडस्यशिरोहरिष्यति ३३ येचप्रलंबादयः तेसर्वेहरिणाहेतुभूतेन तदीयंनिलयंम
दर्शनंदर्शनायोग्यंवैकुंठम् अलंयास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः खरोधेनुकः दर्दुरइवदर्दुरोबकः इभःकुवलयापीडः कपिर्द्विविदःकुजोनरकः ३४ येचमृधेआत्त
चापाः समितौसंग्रामेशालंतेश्लाघंतेतेसमितिशालिनः ननुप्रलंबखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखाः बलभद्रेणनिहताः कांबोजादयश्चभीमार्जुनादिभिः शंब
रःप्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुंदेननतुहरिणातत्राह बलोभीमःपार्थइत्यादयोव्याजाह्वयाः कपटनामानियस्यतेन सप्तोक्षाणस्तुतेनदमिताः कालांतरेयास्यंतीतिभावः
एतच्चसर्वमपिकर्मादिव्यमिव तच्चान्यथानभाव्यमितिपूर्वेणैवसंबंधः ३५ व्यासावतारमाह अनुयुगंमीलितासंकुचिताधीर्येषाम् स्तोकमल्पमायुर्येषांतेस्वनि

गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवायदेवेभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः धर्तोच्छिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघैककरेसलीलम् ३२
क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यांरासोन्मुखःकलपदायतमूर्च्छितेन उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनां हर्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य
३३ येचप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः अन्येचशाल्वकपिबल्वलदंतवक्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः
३४ येवामृधेसमितिशालिनआत्तचापाःकांबोजमत्स्यकुरुकैकयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलंबलभीमपार्थव्याजाह्वयेनहरिणानिलयं
तदीयम् ३५ कालेनमीलितधियामवमृश्यनृणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोवि
भजिष्यतिस्म ३६ देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंविधायब
हुभाष्यतऔपधर्म्यम् ३७ यर्ह्यालयेष्वपिसतांनहरेःकथाःस्युःपाखंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशा
स्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ३८ सर्गेतपोहमृषयोनवयेप्रजेशाःस्थानेचधर्ममखमन्वमरावनीशाः अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्या
मायाविभूतयइमाःपुरुशक्तिभाजः ३९

गमः स्वकृतोवेदराशिः बतअहोदूरेपारंयस्येतिदुर्गमइत्यवमृश्यसत्यवत्योमाविर्भूतःसन्सएवहरिःविटपशःशाखा
भेदेन ३६ बुद्धावतारमाह देवद्विषांनिष्ठितानांनितरांस्थितानां तद्बलेनचपूर्भिःपुरीभिःअदृश्यतूर्भिःअलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमोहः योग्यतात्यागोयस्मात् मतेःप्रलो
भश्चायुक्तस्वीकारोयस्मात्तंपाखंडवेषंविधाय तेनऔपधर्म्यंपाखंडधर्मं स्वार्थेष्यञ् बहुभाषिष्यतइत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हियदासतामप्यालयेषुगृ
हेषुहरेःकथाःनस्युः त्रैवर्णिकाःपाखंडिनःस्युःशूद्राश्चराजानःस्युः तदाकल्किरूपेणकलेःशास्ताभविष्यति अत्रचब्रह्मनारदसंवादात्प्राग्भाविनोवराहादयःम-
न्वंतरावतारास्तुभूताभाविनश्च धन्वंतरिपरशुरामौतदावर्तेते श्रीरामादयस्तुभाविनः तत्रतुक्वचिद्भूतादिनिर्देशश्छांदसइतिद्रष्टव्यम् ३८ सृष्ट्यादिकार्यभेदेन-
मायागुणावताराविभूतीराह सर्गइतिस्थानेस्थितौमखोविष्णुःधर्मश्चमखश्चमनवश्चअमराश्चअवनीशाश्च अंतेसंहारेहरोरुद्रः मन्युवशाःसर्पाःबहुशक्तिधारिणो
भगवतइमाविभूतयः ३९ छ

इदंमयासंक्षेपेणोक्तंविस्तरेणवक्तुंनकोऽपिसमर्थइत्याह पृथिव्याःपरमाणूनपियोविममेगणितवान् तादृशोऽपिकोनुविष्णोर्वीर्यगणनांकर्तुमर्हति कथंभूतस्य योविष्णुःत्रिपृष्ठंसत्यलोकंचस्कंभधृतवान् किमितिचस्कंभयस्मात्त्रैविक्रमेअस्खलताप्रतिघातशून्येनस्वरंहसास्वपादवेगेनत्रिसाम्यरूपंसदनमधिष्ठानंतस्मा दारभ्यउरुअधिकंकंपयानंकंपमानम् कंपेनयानंयस्येतिवा अतःकारणाच्चस्कंभ आत्रिपृष्ठमितिवा छेदः सत्यलोकमभिव्याप्ययःसर्वंधृतवानित्यर्थः तथाच मंत्रः विष्णोर्नुकमिति अस्यार्थःविष्णोर्नुवीर्याणिकंप्रवोचं कःप्रवोचदित्यर्थः यःपार्थिवानिरजांस्यपिविममेसोपियोविष्णुःत्रेधाविचक्रमाणःत्रिविक्रमंकुर्वन् उत्त- रंलोकमस्कभाय अवष्टब्धवान्कथंभूतम् सधस्थंसहस्यसधादेशः तिष्ठंतीतिस्थाः तत्रस्थैःदेवैःसहवर्तमानमित्यर्थः ४० एतत्प्रपंचयति नांतमिति पुरुषस्ययन्माया बलंतस्यांतंनविदामिनवेद्मिदशशतान्याननानियस्यसोऽपिअस्यगुणान्गायन्पारंनसमवस्यति नप्राप्नोति ४१ यदिनकेपिविदंतितर्हिकथंमुच्येरन् तत्रूपयेवेत्या ह येषामिति दययेत् दयांकुर्यात् तेचयदिनिष्कपटमाश्रितचरणाभवंति तेदुस्तरांदेवमायामतितरंति चकारान्मायावैभवंविदंतिच अयेतिवापाठः प्रत्यक्षमेवतेषां

विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोऽर्हतीहयःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि चस्कंभयःस्वरंहसाऽस्खलतात्रिपृष्ठंयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंप- यानम् ४० नांतंविदाम्यहममीमुनयोऽग्रजास्तेमायाबलस्यपुरुषस्यकुतोऽपरेये गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोऽधुनाऽपिस मवस्यतिनास्यपारम् ४१ येषांसएवभगवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाऽश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकम् तेदुस्तरामतितरंतिचदेवमायांनैषांममा हमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायायूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजाश्चप्राची नबर्हिऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधीरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवदेवव्र- तोबलिरमूर्तरयोदिलीपः ४४ सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः येऽन्येविभीषणहनूमदुपेंद्रदत्तपा- र्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ४५ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाः यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षा स्तिर्यग्जनाअपिकिमुश्रुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभयंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्वम् शब्दोनयत्रपुरुकारकवान् क्रियार्थोमायापरैत्यभिमुखेचविलज्जमाना ४७

मायातरणमित्याह नैषामिति श्वसृगालानांभक्ष्येदेहे ४२ अंतर्ज्ञानाभावेपिमायेयमितिज्ञानंतत्रू- पयाबहूनामस्तीत्याह वेदाहमितित्रिभिः यूयमितिसनकादीनंतर्भाव्यबहुलम् दैत्यवर्यःप्रह्लादःमनुःस्वायंभुवः तस्यपत्नीचतदात्मजाः पुत्राःकन्याश्च प्राचीनबर्हिषो विसर्गलोपश्छांदसः ४३ शतधनुःअनुश्चेतिसंधिरार्षः रंतिदेवाइतिवापाठः स्वगमःऐकपद्ये एतैःसहितोदेवव्रतइत्यर्थः ४४ उपेंद्रदत्तःशक्रः विभीषणादयोवर्यास्त्रे ख्यायेषांते ४५ किंबहुनासत्संगेनसर्वेऽपिविदंतीत्याह तेवाइति अद्भुतःक्रमःपादन्यासायस्यहरेः तत्परायणास्तद्भक्ताः तेषांशीलेशिक्षायेषांते तथायदिभवंति- तर्हितेअपिविदंतीत्यर्थः श्रुतेभगवतोरूपेधारणामनोनियननंयेषांतेविदंतीतिकिमुवक्तव्यम् ४६ किंतद्भगवतःस्वरूपंयस्मिन्मनोधारणांविधायमायांतरतीत्य पेक्षायामाह शश्वदितिद्वाभ्याम् यद्ब्रह्मेतिविदुर्मुनयः तदेवभगवतःस्वरूपम् किंतद्ब्रह्मतदाह अजस्रंनित्यंचतत्सुखंच विशोकंचेति अजस्रसुखत्वेहेतुः

शश्वत्सदा प्रशांतमतो नित्यसुखस्वरूपम् विशोकत्वेहेतुः अभयम् कुतः यतः समं भेदशून्यं अतोऽभयम् द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः तत्कुतः यतः प्रतिबोधमात्रं ज्ञानैकरसम् ननु ज्ञानस्यापि नीलपीताद्याकारेण चक्षुरादिकरणभेदेन च भेदो दृश्यते न शुद्धं निर्मलम् ननु दर्शितो विषयकरणोपरागरूपो मल इत्यत आह सदसतः परं विषयकरणसंगशून्यम् वृत्तेरेव तदुपरागो न ज्ञानस्येति भावः ननु तथाऽपि ज्ञात्रा सह भेदः स्यात् न आत्मतत्त्वमात्मनो ज्ञातुः स्वरूपमेव तत् न ततोभिन्नम् ननु तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति शब्दबोध्यत्वप्रतीतेः कुतो बोधरूपत्वं तत्राह शब्दो न यत्रेति आरोपितनिवृत्तावेव शब्दस्य व्यापारो न तद्बोध इत्यर्थः ननु च भवतु नाम निरस्तभेदज्ञानरूपत्वाद्विशोकत्वम् सुखस्य तु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात्कथमजस्रसुखत्वं तस्येत्यत आह यत्र बहुकारकसाध्यः क्रियार्थः उत्पाद्यादिचतुर्विधं क्रियाफलं च नास्ति इंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिव क्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रं क्रियते नोत्पत्त्यादिकमिति भावः ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपि मायामलापाकरणेन विकार्यत्वमेव स्यात् व्रीहिणामिव तुषापाकरणेनेत्याशंक्याह मायाअभिमुखे स्थातुं विलज्जमानेव यस्मात्सरेति दूरतोऽपसरति ४७ तस्मादेवंभूते भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमस्तीत्याह सहांचतीति सध्र्यक् सहचरं मनः यं प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य यतयः यत्नशीलाः कर्तृभेदः तन्निरासो-

तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् सध्र्यङ्नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिंद्रः ४८ स श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यते जः ४९ सोऽयं तेभिहितस्तात भगवान्विश्वभावनः समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ५० इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ५१

ऽकर्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात्तन्नाद्रियंत इत्यर्थः उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टांतः निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वयमेव पर्जन्यरूपेण विराजमान इंद्रो नादत्ते तद्वदिति यद्वा स्वेनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः स यथाऽद्रः समृद्धः सन् कर्मकारदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः ४८ एवं तावदजस्रसुखं विशोकं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपम् तत्प्राप्तानां च न प्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्युक्तम् इदानीं ततः प्राक्स एव सर्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह स एव श्रेयसां फलानां विभुः दातापि तत्र हेतुः भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शमादमादिभिर्विशेषणैः विहितस्य सतः शुभस्य कर्मणो यतः प्रवर्तकात्प्रसिद्धिः यद्वा भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितस्य सतः कार्यस्य प्रसिद्धिः स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः ननु कर्मकर्तुर्मृतस्य कथं स्वर्गादि फलं स्यात्तत्राह स्वारंभक धातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अन्वनुविशीर्यमाणेऽपि देहे तत्रस्थं व्योमेव यस्तेन सह न विशीर्यते यतः तेन सह न जातः तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुरित्यर्थः ४९ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयं ते समासेन संक्षेपेणाभिहितः तमेवाह सदसत्कार्यं कारणं च हरेरन्यन्न भवति ननु हरेः तदव्यतिरेके तद्गतविकारप्रसंगः स्यात् न अन्यस्मात्कारणभूतो हरिः कार्याद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः ५० अयं च विभूतीनां संग्रह उदितः ५१

यथावर्णितेननृणांभक्तिर्भविष्यतीत्येवंसंकल्प्यसंचिंत्य तथाहरिलीलाप्राधान्येनश्रीभागवतंवर्णय नतुभक्तिरसविघातेनकेवलंतत्त्वमित्यर्थः ५२ ननुली
लामायाश्रयाकिंतद्वर्णनेनेत्यतआह मायामिति ५३ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेदेहसंबंधमाक्षिपन्नीशजीवयोः बहून्परिक्षि-
दापृच्छत्पुराणार्थान्बुभुत्सितान् १ त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तंतदेवविपुलीकरणंपृच्छति ब्रह्मणेतितिस्रिभिः अगुणस्यगुणातीतस्यापि देववद्दर्शनंयस्यसः १
२ निःसंगमनःश्रीकृष्णेनिवेश्येतिस्वप्रयत्नोदर्शितः ३ सोऽपिश्रद्धयाशृण्वतोनावश्यकइत्याह शृण्वतइति स्वप्रयत्नंविनाऽपिभगवान्स्वयमेवहृदिविशति
४ भावसरोरुहंहृदयकमलंप्रविष्टश्चतद्गतंसर्वमलंधुनोति सलिलस्येतिद्रव्यांतरव्यामिश्रणादिनाकुंभस्थेजलेशोधितेतदेवकेवलंशुध्यति नतुनदीतडा
गादिगतम् सचमलःकुंभस्यांतस्तिष्ठत्येव नतुसर्वदाविलीयते अतएवकिंचिच्चलनेनपुनःक्षुभ्यतिच एवंतपोदानादिप्रायश्चित्तेनसर्वथासर्वेषांसर्वपापं
धुनोति किंतुसावशेषं तच्चकस्यचिदेवकिंचिदेव हृदिप्रविष्टमात्रस्तुश्रीकृष्णःसर्वेषांसर्वपापंनिःशेषंहरतीत्यनेनदृष्टांतेनोक्तंसलिलस्यमलंयथाशरदिति ५

यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंकल्प्यवर्णय ५२ मायांवर्णयतोऽमुष्यईश्वरस्यानुमोदतः शृ
ण्वतःश्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ५३ इतिश्रीभागवतेमहा० द्वितीयस्कंधेब्रह्मनारदसंवादेसप्तमोऽध्यायः ७ राजो-
वाच ब्रह्मणाचोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्यच यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः १ एतद्वेदितुमिच्छामितत्त्वंवेदविदांव
र हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः २ कथयस्वमहाभागयथाऽहमखिलात्मनि कृष्णेनिवेश्यनिःसंगंमनस्त्यक्ष्येकलेवरम् ३
शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम् कालेननातिदीर्घेणभगवान्विशतेहृदि ४ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहम् धुनो
तिशमलंकृष्णःसलिलस्ययथाशरत् ५ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति मुक्तसर्वपरिक्लेशःपांथःस्वशरणंयथा ६ यदधातु-
मतोब्रह्मन्देहारंभोस्यधातुभिः यदृच्छयाहेतुनावा भवंतोजानतेयथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोकसंस्थानलक्षणम् यावानयंवैपुरुष
इयत्तावयवैःपृथक् तावानसावितिप्रोक्तःसंस्थावयववानिव ८ अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ददृशेयेनतद्रूपंनाभिप-
द्मसमुद्भवः ९ ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह धौतात्मानिष्पापःमुक्ताःसर्वेरागद्वेषादयःपरिक्लेशायेन पांथःप्रवासादागतःस्वशरणंगृहंयथानमुंचतितद्वत्
६ तदेवंश्रवणोत्सुकत्वमाविष्कृत्यसंदिग्धानर्थान्पृच्छति अधातुमतःधातवोभूतानितत्संबंधशून्यस्यास्यलौकिकस्यात्मनः धातुभिर्देहारंभइतियत् एतत्किंय
दृच्छयानिर्निमित्तंहेतुनावाकर्मादिना भवंतोयथाकज्जानते अतःकथयत्वितिशेषः ७ यश्चासावीश्वरःसोप्येतत्तुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्यकोविशेषइत्याशयेनपृ-
च्छति आसीदितिसार्द्धेन लोकानांसंस्थानंरचना तदेवलक्षणंस्वरूपंयस्यतत्पद्मंयस्योदरादासीत् असावीश्वरःइयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैरवयवैरयंलौकिकःपुरुषो
यावान्यत्संख्याकावयवयुक्तःतावान्प्रोक्तःसंस्थावान् अवयववानिवप्रोक्तःअतःकोविशेषस्तस्येति ८ अवश्यंचविशेषोवाच्यइत्याह अजोब्रह्माभूतानांव्यष्ट्युपाधीनां
मात्मानियंतासमष्ट्युपाधित्वात् येनचअनुगृण्हतातस्यरूपंददृशेदृष्टवान् एतच्चतस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनःसृज्यंसृजामिसृष्टोऽहमीक्ष्ययैवाभिचो-
दितइत्यादिचोक्तमनूद्यते अग्रेतुस्पष्टंभविष्यति ९ ५७

प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्रशेतेयेनरूपेणावतिष्ठते विश्वस्यस्थित्यादयोयस्मात् एवमादिप्रश्नानांतत्त्वतोऽर्हसुदाहर्तुमितिसर्वोतेक्रियायाःसंबंधः १० प्रश्नांतरमा
ह पुरुषस्यावयवैः पूर्वंकल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतीत्यादौ लोकैश्चामुष्यावयवाइति पातालमेतस्यहिपादमूलमित्यादौचत्वन्मुखात्श्रुतवंतोवयम् ११
एवंसंदेहविपर्ययाभ्यांपृष्टम् इदानीमज्ञातान्बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना कल्पोमहान् विकल्पोऽवांतरः भूतादिशब्दोयस्मात् यस्यवाचकइतिवा सतःस्थू
लदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृदेवादेः आयुषःप्रमाणम् १२ अनुमानप्रकारःपृष्टःविशेषंपृच्छति कालस्येति अनुगतिःप्रवृत्तिःकर्मगतयःकर्मप्राप्याणि स्थाना
नियादृशीःयादृश्यः १३ गुणानांसत्वादीनां परिणामंदेवादिरूपमिच्छतांगुणिनांजीवानामध्येयस्मिन्परिणामे कर्मणांपुण्यपापानां समावायःसमुदायः के
नकर्मसमुदायेनकथंकृतेनकोऽधिकारीदेवादिभावंप्राप्नोतीत्यर्थः १४ भूरादीनांसंभवः एतानिओकांसियेषांप्राणिनांतेषांचसंभवः यच्चेतिसर्वत्रानुषंगः
१५ वर्णानामाश्रमाणांचविनिश्चयः तत्तत्स्वभावेनिर्धारः १६ युगेयुगेप्रतियुगंयोधर्मः यच्चहरेरवतारानुचरितम् १७ सविशेषःवर्णाश्रमनिबंधनःश्रेणी

सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽत्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुहाशयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लोकैर
मुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम ११ यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोऽनुमीयते भूतभव्यभवच्छब्दआयुर्मानंचयत्सतः १२ कालस्या
नुगतिर्यातुलक्ष्यतेऽण्वीबृहत्यपि यावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्कर्मसमावायोयथायेनोपगृह्यते गुणानांगुणिनांचैव
परिणाममभीप्सताम् १४ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवश्चैतदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्य
बाह्याभ्यंतरभेदतः महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिश्चयः १६ अवतारानुचरितंयदाश्चर्यतमंहरेः युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयुगेयुगे १७
नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् १८ तत्त्वानांपरिसंख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् पुरु
षाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनाम् वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः २० संप्लवः
सर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यचयोविधिः २१ यश्चानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः आत्मनोबंध-
मोक्षौचव्यवस्थानंस्वरूपतः २२

नांतत्तद्व्यवसायोपजीविनांव्यवहारनियमलक्षणोधर्मः राजर्षीणांप्रजापालनाधिकारिणाम् कृच्छ्रेषुआपत्सुजीवतां
सर्वेषाम् १८ सर्वेषांतत्त्वानांप्रकृत्यादीनांपरिसंख्यानम् संख्यालक्षणंस्वरूपम् हेतुतोलक्षणम् तत्तत्कार्यहेतुत्वेनचलक्षणमित्यर्थः पुरुषाराधनस्यविधिः
देवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्यचविधिः १९ योगेश्वराणामैश्वर्येणाणिमादिनाअर्चिरादिगतिः लिंगशरीरस्यभंगःप्रलयः वेदाऋग्वेदादयःउपवेदाआयुर्वेदा
दयः धर्माःधर्मशास्त्राणि तेषाम् इतिहासपुराणयोश्चगतिः स्वरूपम् २० संप्लवःअवांतरप्रलयः यद्वासम्यक्प्लवनमुद्भवः विक्रमःस्थितिः प्रतिसंक्रमोमहा
प्रलयः इष्टंवैदिकंकर्म पूर्तंस्मार्तम् वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदानमारामःपूर्तमित्यभिधीयतइति तत्रचकाम्यानामग्निहोत्रादीनांविधिः त्रिवर्गस्यध-
र्मार्थकामस्यविधिः अविरोधप्रकारः २१ अनुशायिनांलीनोपाधीनांजीवानांआत्मनोजीवस्यव्यवस्थानंबंधमोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् २२ ७ ७

उदास्तेप्रलये २३ चशब्दादपृष्टमपि २४ प्रमाणंसम्यक्ज्ञाता यतस्तवब्रह्मनारदव्यासक्रमेणसंप्रदायोस्तीतिसामान्यन्यायेनाह यद्वालदन्येप्रायशोग-
तानुगतिकाएवनतत्त्वविदइत्याह परेचेति २५ ननुतवानशनद्विजकोपाभ्यांव्याकुलस्यकुतःश्रवणंतत्राह नेति नपरायंतिनापगच्छंति नग्लाकुलीभवंतीत्य-
र्थः अच्युतकीर्तिपीयूषंपिबतः २६ उपामंत्रितःपृष्टःसंभ्रमासोपतिश्चतस्य २७ ब्रह्मकल्पेसृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्यानेनैवप्रश्नानामुत्तरंदातुमुपक्रां
तवानित्यर्थः २८ पांडूनामृषभःश्रेष्ठःआनुपूर्व्येणेतिप्रस्तावक्रमःअत्रविवक्षितोनप्रश्नक्रमः २९ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ राजप्रश्नो
त्तरंवक्ष्यन्ब्रह्मणेहरिणोदितम् कथयामासनवमेशुकोभागवतंपुनः १ तत्रयत्तावदुक्तंयदधातुमतइत्यनेनजीवस्यकथंदेहसंबंधइतितत्रोत्तरमाह आत्मनोहरे
र्मायामंतरेणअनुभवरूपस्यात्मनः अर्थेनदृश्येनदेहादिनासंबंधः अंजसातत्त्वतोनघटेत अत्रहेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथास्वप्नदेहसंबंधोनघटतेतद्वत् १
संसारोऽपिमाययैवेत्याह बहुरूपः बाल्ययुवादिरूपःदेवनारदादिरूपश्चआभाति गुणेषुदेहादिषु २ अतएवभक्तियोगेनतन्निरासेसतिमोक्षोपिघटतइत्याह

यथाऽत्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया विसृज्यवायथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतेमेऽनुपूर्वशः तत्त्वतो
ऽर्हस्युदाहर्तुंप्रपन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंभगवान्परमेष्ठीयथात्मभूः परेचेहानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृतम् २५ नमेऽसवःपरायंति-
ब्रह्मन्ननशनादमी पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्रकुपितद्विजात् २६ सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मरातो-
भृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८ यद्यत्परीक्षिदृषभः
पांडूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेप्रश्नविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः
८ श्रीशुकउवाच आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः नघटेतार्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभातिमा
ययाबहुरूपया रममाणोगुणेष्वस्याममाहमितिमन्यते २ यर्हिवावमहिम्निस्वेपरस्मिन्कालमाययोः रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्तेत
दोभयम् ३ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थंयदाहभगवानृतम् ब्रह्मणेदर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४

यर्हीति वावशब्दएवार्थे स्वएवमहिम्नियदा
रमेत तदेवाह कालमाययोःपुरुषप्रकृत्योःपरस्मिन् तदाउभयमहंममेतिचत्यक्त्वाउदास्ते पूर्णरूपेणावतिष्ठतेतदुक्तम् ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्म
कम् परोऽपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहितामिति ३ यच्चोक्तंपरमेश्वरस्यापि
देहसंबंधाविशेषात्कथंतद्भक्त्यामोक्षःस्यादिति आसीद्यदुदरात्पद्ममित्यादिनातत्राह आत्मनोजीवस्यतत्त्वविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंतद्भवत्येवकिंतत् यत्तपआ
दिनाभजनंभगवान्ब्रह्मणेआह किंकुर्वन् ऋतंसत्यंचिद्घनंरूपंदर्शयन् दर्शनेहेतुः अव्यलीकेनव्रतेनतपसाआदृतःसेवितःसन् अयंभावः जीवस्याविद्यया
मिथ्यारूपदेहसंबंधः ईश्वरस्यतुयोगमाययाचिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावइतिमहान्विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ४ ७ ७ ७

भगवद्भजनादेवतत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंचयिष्यन् ब्रह्मणोऽपितत्त्वज्ञानंतत्प्रसादादेवेतिदर्शयितुमितिहासमाह सइत्यादिना परोगुरुः भक्तिरहस्योपदेष्टा स्व
धिष्ण्यपद्ममास्थाय अधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्वंजलेनिमग्नः पराद्वृत्तस्स्वधिष्ण्येस्थितइत्यर्थः ऐक्षततत्कथंस्रक्ष्यामीत्यालोचितवान् तांदृशंप्रज्ञा
म् अत्रसृष्टिविषयेसंमतामव्यभिचारिणीम् विधिःप्रकारः ५ सृष्टिंचिंतयन्कदाचित्द्व्यक्षरंवचः अंभस्युपाशृणोत् उपसमीपेश्रुतवान् तेअक्षरेदर्शयति
कादयोमावसानाः स्पर्शाःतेषुयत् षोडशंतकारः यच्चैकविंशंपकारः वचसोनिर्देशार्थंतदर्थमाह हेनृपनिष्किंचनानांत्यक्तधनानांधनंयद्विदुः येनतपोधनाइ
तिप्रसिद्धाःतच्चाहिर्गदितंतपतपेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् तस्यवीप्सांसादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ६ एवंनिशम्यतस्यवचसोवक्तुर्दिदृक्षयाततःप्र
चलितःसन्दिशोविलोक्य पुनःस्वधिष्ण्यमास्थायकेनचित्प्रत्यक्षंनियुक्तइवतच्चात्मनोहितंविमृश्यतपसिमनोधृतवानित्यर्थः ७ ततश्चसःब्रह्माअखिलानांलो
कानांतापनंप्रकाशकंतपः अतप्यतकृतवान् तपतपेत्येतस्यवचसोर्थेअमोघंदर्शनंयस्य जितःअनिलःआत्मामनश्चयेन विजितानिउभयेंद्रियाणिज्ञानकर्मात्मका

सआदिदेवोजगतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृक्षयैक्षत तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्यथाभवेत् ५ सचिंतयन्
द्व्यक्षरमेकदांऽभस्युपाशृणोद्विर्गदितंवचोविभुः स्पर्शेषुयत्षोडशमेकविंशंनिष्किंचनानांनृपयद्धनंविदुः ६ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादि
शोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यतद्धितंतपस्युपादिष्टइवादधेमनः ७ दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिला-
त्माविजितोभयेंद्रियः अतप्यतस्माखिललोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरं-
नयत्परम् व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः नय-
त्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः सर्वेचतुर्बाहवउ-
न्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसःपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः ११ भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराज
तेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् विद्योतमानःप्रमदोत्तमाद्युभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभः १२

नियेन तपतांतपश्चरतांमध्येतपीयान्
अतिशयेनतपस्वी ८ तस्मैब्रह्मणेस्वलोकंवैकुंठाख्यंपरंश्रेष्ठम् नयत्परंयतःपरमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेवलोकमनुवर्णयतिपंचभिः व्यपेताः संक्लेशादयोयस्मा
त् स्वदृष्टवद्भिःसत्पुण्यवद्भिः यद्वास्वस्यदृष्टंदर्शनमस्तियेषाम् आत्मविद्भिरित्यर्थः ९ तयोःताभ्यांमिश्रंसत्त्वंचनप्रवर्तते किंतुशुद्धमेवसत्त्वम् कालविक्रमोनाशः
अपरेरागलोभादयोनसंतीतिकिमुवक्तव्यम् अनुव्रताःपार्षदाः १० श्यामाश्चतेअवदाताश्च पद्मनेत्राः पीतांबराःसुरुचः अतिकमनीयाः सुपेशसः अतिसुकु
माराः उन्मिषतइवप्रभावंतोमणिप्रवेकामण्युत्तमायेषुतानिनिष्कानिपदकान्याभरणानिचयेषांते सुवर्चसःअतितेजस्विनः प्रवालादिवत् वर्चोवर्णोयेषांते प
रितःस्फुरंतिकुंडलानिमौलयोमालाश्चसंतियेषांते ११ पार्षदान्अनुवर्ण्यपुनरपिलोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिःप्रमदोत्तमानांदिवः कान्त-
यस्ताभिर्विद्योतमानाः सहविद्युद्भिर्वर्तमानाःसविद्युतःताभिरभ्रावलिभिः तत्रविद्युतइवस्त्रियः अभ्रपंक्तयइवविमानानिनभइवलोकः १२ ७ ७

यथाभावइत्येतत्स्पष्टयति यथामहाभूतानिभौतिकेषु अनुसृष्टेरनंतरं प्रविष्टानितेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानिच प्रागेवकारणतयातेषुविद्यमानत्वात्
यथातेषुभूतभौतिकेषुअहंनचतेष्वहम् एवंभूताममसत्तेत्यर्थः ३४ साधनमाह आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुनाएतावत्त्वमेवजिज्ञास्यंविचार्यम् तदेवाह अ
न्वयः कार्येषुकारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायांचतेभ्योव्यतिरेकः तथाजाग्रदाद्यवस्थासुतत्तत्साक्षितयाऽन्वयः व्यतिरेकश्चसमाध्यादौ एवमन्वयव्यतिरे
काभ्यांयत्स्यात् सर्वत्रसर्वदाचतदेवात्मेति ३५ यत्प्रार्थितंनेहमानःप्रजासर्गमितितत्प्रसादीकरोति एतन्मतंसम्यगनुतिष्ठसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण कल्पे-
षु विकल्पाः विविधाः सृष्टयस्तेषु विमोहं कर्तृत्वाभिनिवेशंनयास्यतीति ३६ एवंसप्रदिश्यउपदिश्यजनानांपरमेष्ठिनं परमेआधिपत्येस्थितंब्रह्माणम् आ
त्मनस्तद्रूपंन्यरुणत् अंतर्हितवान् ३७ अंतर्हितःइंद्रियार्थःप्रत्यक्षरूपंयेन तस्मैबद्धांजलिः ३८ तदनंतरंपूर्वोक्तोब्रह्मनारदसंवादःप्रवृत्तइत्याह प्रजापति

यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहम् ३४ एतावदेवजिज्ञास्यंतत्त्वजिज्ञासुनात्मनः अन्व
यव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३५ एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित् ३६ श्रीशु
कउवाच संप्रदिश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनम् पश्यतस्तस्यतद्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३७ अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः
सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत् ३८ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमान्यमान् भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ३९
तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच ४० मायांविविदिषन्विष्णोर्मायेशस्यमहामुनिः महाभा
गवतोराजन्पितरंपर्यतोषयत् ४१ तुष्टंनिशाम्यपितरंलोकानांप्रपितामहम् देवर्षिःपरिपप्रच्छभवान्यन्माऽनुपृच्छति ४२ तस्माइद-
भागवतंपुराणंदशलक्षणम् प्रोक्तंभगवताप्राहप्रीतःपुत्रायभूतकृत् ४३ नारदःप्राहमुनयेसरस्वत्यास्तटेनृप ध्यायतेब्रह्मपरमंव्या-
सायामिततेजसे ४४ यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्स्नशः ४५ इतिश्रीभागवते
महापुराणेद्वितीयस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमु
क्तिराश्रयः १ रितिपंचभिःप्रजानांभद्रमन्विच्छन्विमृशन् सेवस्वार्थेकाम्यास्वप्रयोजनेच्छातयायमनियमानन्वतिष्ठत ३९ रिक्थादानांपुत्राणांमध्ये
प्रियतमः तंपितरंसेवमानः शीलादिनापरितोषयामास ४० किमिच्छन्विष्णोर्मायांविविदिषन् ४१ निशाम्यदृष्ट्वाज्ञात्वेत्यर्थःमामास् ४२ भगवताचतुःश्लो-
क्यासंक्षेपेणप्रोक्तंविस्तरेणप्राह दशलक्षणानि लक्षणीयाअर्थाविद्यंतेयस्मिन्तत् ४३ तत्संप्रदायतोभागवतंमयाज्ञातमित्याशयेनाह नारदइति ४४ भा
गवतव्याख्यानेनैवत्वत्प्रश्नानामुत्तरंदास्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताइत्यादिनावैराजात्पुरुषादिदंविश्वंकथमासीदितियदहं-
त्वयापृष्टः तद्यथावदुपाख्यामिशृणुवित्ति ४५ इतिद्वितीयस्कंधेटी० नवमोऽध्यायः ९ ततोभागवतव्याख्याद्वारैवदशमेस्फुटम् राजप्रश्नोत्तरंवक्तुमारे
भेबादरायणिः १ दशलक्षणंपुराणंप्राहेत्युक्तम् तानिदशलक्षणानिदर्शयति अत्रेतिमन्वंतराणिईशानुकथाश्चेति द्वंद्वः सर्गादयोत्रदशार्थालक्ष्यंते १

नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदःस्यात्तत्राह दशमस्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंनवानांलक्षणंस्वरूपम् एकस्यैवप्राधान्यान्नायंदोषइत्यर्थः नन्वत्रनैवंप्रतीयते अतआह श्रुतेनश्रुत्यैवस्तुत्यादिस्थानेषु अंजसासाक्षाद्वर्णयंति अर्थेनतात्पर्यवृत्त्याचतत्तदाख्यानेषु २ सर्गादीनांप्रत्येकंलक्षणमाह भूतानिआकाशादीनि मात्राणिचशब्दादीनिइंद्रियाणिच धीशब्देनमहदहंकारौ गुणानांवैषम्यात् परिणामात् ब्रह्मणःपरमेश्वरात् क्रतुभूतादीनायद्विराड्रूपेणस्वरूपेतश्चजन्मससर्गःपुरुषोवैराजः तत्कृतःपौरुषःचराचरसर्गोविसर्गइत्यर्थः ३ वैकुंठस्यभगवतोविजयः सृष्टानांतत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिःस्थानम् स्वभक्तेषुतस्यानुग्रहः पोषणम् तदनुगृहीतानांसतामन्वंतराधिपतीनांधर्मः कर्मणांवासनाः वेञ्तंतुसंताने ऊयंतेकर्मभिः संतन्यतइत्यूतयः यद्वा वृत्त्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वाऽवतेर्धातोरिदंरूपम् ऊयंतेकर्मभिर्बध्यंतेसंश्लिष्यंतइतिवाऊतयइत्यर्थः ४ हरेरवतारानुचरितमस्यानुवर्तिनांचसत्कथाईशानुकथाःप्रोक्ताइत्यर्थः ५ निरोधमाह अस्यात्मनोजीवस्यहरेर्योगनिद्रामनुपश्चाच्छक्तिभिश्चोपाधिभिःसहशयनंलयः निरोधःअन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तंकर्तृत्वादिहित्वास्वरूपेणब्रह्मतयाव्यवस्थितिर्मुक्तिः ६ आभासःसृष्टिःनिरोधोलयश्चयतोभवति अध्यवसीयतेप्रकाशतेचसब्रह्मेतिपरमात्मेतिप्रसिद्धः आश्रयःकथ्यते ७ आश्र

दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् वर्णयंतिमहात्मानःश्रुतेनार्थेनचांजसा २ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ३ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्रहः मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयःकर्मवासनाः ४ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानुवर्तिनाम् पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिः मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः ६ आभासश्चनिरोधश्चयतश्चाध्यवसीयते सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते ७ योऽध्यात्मिकोयंपुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः यस्तत्रोभयविच्छेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः ८ एकमेकतराभावेयदानोपलभामहे त्रितयंतत्रयोवेदसआत्मास्वाश्रयाश्रयः ९

यस्वरूपपरोक्षानुभवेनस्पष्टंदर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह योऽयमध्यात्मिकःपुरुषःचक्षुरादिकरणाभिमानीद्रष्टाजीवः सएवाधिदैविकः चक्षुराद्यधिष्ठातासूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेवउभयोर्द्विरूपयोर्विच्छेदोयस्मात्सआधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितोदृश्योदेहः पुरुषइतिपुरुषस्यजीवस्योपाधिः सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः ८ एकमेकतराभावइत्येतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेनानात्मत्वंदर्शयति तथाहि दृश्यंविनातत्प्रतीत्यनुमेयंकरणंनसिध्यति नापिद्रष्टा नचतद्विनाकरणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातासूर्यादिःनचतंविनाकरणंप्रवर्तते नचतद्विनादृश्यमित्येवमेकतरस्याभावेएकंनोपलभामहे तत्रतदातत्त्रितयमालोचनात्मकेनप्रत्ययेनयोवेदसाक्षितयापश्यति सपरमात्माआश्रयः तेषामपिपरस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेतितद्व्यवच्छेदार्थंविशेषणम् स्वाश्रयः अनन्याश्रयःसचासावन्येषामाश्रयश्चेति तथाचभगवान्वक्ष्यति दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिध्यतियःस्वतःखे आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिरिति एतेनैवव्यभिचारित्वात्तेषांमायामयत्वमप्युक्तम् अतएवपुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरित्यनेनोक्तोविरोधोपिपरिहृतः ९ ७ ७ ७ ७

श्रीः संपद्रूपिणी मूर्तिमती मानं पूजां विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखमांदोलं संश्रिता कुसुमाकरो वसंतस्तस्यानुगाः भ्रमराः तैर्विविधं गीयमानास्वयं तु प्रियस्य हरेः कर्म गायती षभवति १३ यएवंभूतो लोकः तत्र तस्मिन् १४ भृत्यानां प्रसादे अभिमुखम् दृगेवआसवइवदृष्टृणां हर्षकरी यस्य तम् प्रसन्न हासमरुणलोचनं यस्य वक्षसि स्थितया च श्रिया लक्षित अलंकृतमित्यर्थः १५ अध्यर्हणीयं वरिष्ठं सिंहासनं चतस्त्रः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाररूपाः षोडश एकादशेंद्रियपंचमहाभूताख्याः पंचतन्मात्ररूपायाः शक्तयस्ताभिर्वृतम् स्वैः भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्यादिभिः इतरत्र योगिषु अध्रुवैरागंतुकैः साधारणैरित्यर्थः एवं सत्यपि स्वएव धामन् स्वरूपएव रममाणम् अतएवेश्वरम् १६ तस्य दर्शनेन यः आल्हादः तेन परिप्लुतं व्याप्तमांतरमंतःकरणं यस्य हृष्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य प्रेमभरेण अश्रूणि लोचनेषु यस्य विश्वसृक् ब्रह्मा पारमहंस्येन पथा ज्ञानमार्गेण १७ तं ब्रह्माणं भगवान् बभाषे प्रजाविसर्गे कार्ये निजशासनार्हणं स्वनियोगा

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः प्रेंखं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती १३ ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम् १४ भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् किरीटिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं पीतांबरं वक्षसि लक्षितं श्रिया १५ अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्वएव धामन् रममाणमीश्वरम् १६ तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुतांतरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ननाम पादांबुजमस्य विश्वसृक् यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यते १७ तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् १८ श्रीभगवानुवाच त्वयाऽहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भ सिसृक्षया चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् १९ वरं वरय भद्रं ते वरेशं माऽभिवांछितम् ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रामः पुंसां मद्दर्शनावधिः २० मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः २१ प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ २२ सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः २३

ईम् प्रजाविसर्गे समुपस्थितमिति वान्वयः ईषत्स्मितेन शोचिर्दीप्तिः शोभा यस्याः तया गिरा १८ सिसृक्षया हेतुना चिरं संभृतेन तपसाऽहं सम्यक्तोषितः दुस्तोषः तोषयितुमशक्यः १९ माऽइतिमाम् श्रेयसां फलानां परिश्रामः परिश्रमः साधनप्रयासः मम दर्शनमवधिर्यस्य स तथा अतोऽधिकं तु पुनः फलं नास्तीत्यर्थः २० एतच्च मत्कृपयैव त्वया प्राप्तमित्याह मनीषितमिच्छा तुभ्यमिदं दातव्यमिति या मम इच्छा तस्यानुभावोऽयं कोऽसौ तमाह मम लोकस्यावलोकनं यत् न चेदं मयैव तपोबलेन प्राप्तमिति स्वातंत्र्यं मन्यस्व तत्प्रवृत्तेरपि मत्कृतत्वादित्याह रहसि तप तपेति यदुच उपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवानसि २१ तदपि त्वां प्रति मयैवादिष्टमुपदिष्टम् कदा तत्र तदा सृष्ट्यारंभे त्वयि कर्मणि कार्ये अर्थे विमोहिते सति तं च तपो नाम ममैव शक्तिरित्याह तपो मे हृदयं तरंगा शक्तिः आत्मास्वरूपम् यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः २२ ग्रसामि संहरामि बिभर्मि पालयामि वीर्यं शक्तिः २३ ❀ ❀ ❀

अध्यक्षः अधिष्ठाता गुहां गुहायाम् बुद्धाववस्थितः सन्नप्यपि वेद तथापीत्युत्तरेणान्वयः २४ नाथमानस्य याचमानस्य उपतप्यमानस्येति वा हे नाथ नाथय आशंसय प्रयच्छ नाथितं याचितम् नाथृ नाधृ याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु नाथितमेवाह परं सूक्ष्ममवरं स्थूलं च ते रूपं यथा जानीयाम् २५ यथा च त्वं क्रीडसि तद्वि षयां मनीषां मयि धेहीत्युत्तरेणान्वयः नानाशक्त्युपबृंहितं विश्वं विलुम्पन् विविधं सृजन् बिभ्रत् पालयन् आत्मना स्वयमेव आत्मानं ब्रह्मादिरूपं गृण्हन् अनुगृण्ह न् क्रीडसि २६ ऊर्णुते तंतुभिः आत्मानमाच्छादयति २७ तत्किं स्रष्टेरुद्विग्न एव तत्त्वज्ञानं प्रार्थयसे नेत्याह भगवता त्वया शिक्षितमनुशिष्टमतंद्रितः अनलसः सन् करिष्यामि तर्हि किमनेन तत्त्वज्ञानेन न तत्राह यस्मादेवंभूतात्तवानुग्रहात् प्रजासर्गमीहमानः कुर्वन्नपि अहंकारादिभिर्बद्धो न भवेयमिति २८ अवश्यं च मदो भविता स तु कंचित्कालं माभूदिति प्रार्थयते यावदिति भोईश ते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाहं कृतः करस्पर्शनादिना ममत्वेन समानितः सन् प्रजा सर्गरूपे तव परिकर्मणि सेवायां स्थितोऽविक्लवोऽव्याकुल एव यावत् जनं विभजामि उत्तममध्यमादिभेदेन सृजामि तावत्त्वत्सम्मानादहमप्यजः स्वतंत्र इति

ब्रह्मोवाच भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोवस्थितो गुहाम् वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् २४ तथाऽपि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः २५ यथात्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् विलुम्पन्विसृजन्गृण्हन्बिभ्रदा- त्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसंकल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव २७ भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतंद्रितः नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयं यदनुग्रहात् २८ यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनम् अविक्लवस्त्वत्प- रिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः २९ श्रीभगवानुवाच ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् सरहस्यं तदंगं च गृहाण गदितं मया ३० यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ३१ अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् पश्चाद- हं यदेतच्च योवशिष्येत सोस्म्यहम् ३२ ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽभासो यथा तमः ३३

मानिनो मे समुन्नद्ध उत्कटो मदो माभूत् यद्वा मदो मा समुन्नद्ध मा समुन्नह्यताम् उद्रिक्तो न भवेदित्यर्थः २९ ज्ञानं शास्त्रोत्थम् विज्ञानमनुभवः रहस्यं भक्तिः सुगोप्य मपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्यांगं साधनम् ३० यावान् स्वरूपतः यथाभावः यादृक् सत्तावान् यानि रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य ३१ एतदेव सम्यगुपदिशन् यावानित्यस्यार्थं स्फुटयति अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासम् स्थितः नान्यत्किंचित् यत्सत् स्थूलम् असत्सूक्ष्मम् परं तयोः कारणं प्रधानं तस्याप्यंतर्मुखतयान- दामय्येव लीनत्वात् अहं च तदा आसमेव केवलं न चान्यदकरवम् पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि यदेतद्विश्वं तदप्यहमस्मि प्रलये योवशिष्येत सोप्यहमेव अनेन चानाद्यनंतत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोहमित्युक्तं भवति ३२ यथात्ममायायोगेनेत्यनेन मायाया अपि पृष्टत्वात् वक्ष्यमाणोपयोगित्वाच्च मायां निरू पयति ऋतेऽर्थं विनाऽपि वास्तवमर्थं यद्यतः किमप्यनिरुक्तम् आत्मनि अधिष्ठाने प्रतीयेत सदपि च न प्रतीयेत तत् आत्मनो मम मायां विद्यात् यथा आभा सो द्विचंद्रादिरिति अर्थं विना प्रतीतौ दृष्टांतः यथा तम इति सतोप्रतीतौ तमो राहुर्यथा ग्रहमंडले स्थितोऽपि न दृश्यते ३३ ७ ७ ७

उक्तमेवाध्यात्मादिविभागंप्रपंचयन् यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथाऽसीत्तदुपाख्यास्यइतियत्प्रतिज्ञातंतदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुषइत्यादि ना पुरुषोवैराजः अंडंविनिर्भिद्यपृथक्कृत्यविनिर्गतः पृथक्स्थितइत्यर्थः अयनंस्थानमन्विच्छन् विमृशन् यतःशुचिः स्वयमतःशुचीःशुद्धाःअपःगर्भो दकसंज्ञाःअस्राक्षीत् ससर्ज १० अप्सुवासंनारायणनामनिरुक्त्यास्पष्टयति तेन अप्सुवासेन यद्यस्मात्पुरुषोनरः तस्मादुद्भवोयासांताः नाराः आपोऽ यनमस्येतिनारायणइत्यर्थः तदुक्तम् आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइति ११ तस्यप्रभावमाह द्रव्यमुपादानम् कर्मादीनिनिमित्तानि जीवोभोक्ता यस्यानुग्रहात्संति कार्यक्षमाभवंतीत्यर्थः १२ योगएवतल्पंशय्या तस्मात् वीर्यंगर्भरूपंदेहंहिरण्मयमिवप्रकाशबहुलम् १३ तस्यैवप्रपंचः अथेत्यादिना १४ अंतःशरीरेयआकाशःतस्मात् क्रियाशक्त्यातत्रविविधंचेष्टमानस्यसतः ओजः इंद्रियशक्तिः सहोमनःशक्तिः बलंदेहशक्तिः ततः शक्त्यात्मकात्सूक्ष्माद्रूपात् प्राणःसूत्राख्यःमहान्मुख्यःअसुःप्राणःसर्वेषाम् १५ महत्त्वंदर्शयति प्राणाइंद्रियाणि यंप्राणंतंचेष्टांकुर्वंतमनुपश्चात् प्राणंतिचे-

पुरुषोऽडंविनिर्भिद्ययदाऽसौसविनिर्गतः आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिःशुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रपरिव त्सरान् तेननारायणोनामयदापःपुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया १२ एको नानात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः अथैकं पौरुषंवीर्यंत्रिधाभिद्यततच्छृणु १४ अंतःशरीरआकाशात्पुरुषस्यविचेष्टतः ओजःसहोबलंजज्ञेततःप्राणोमहानसुः १५ अनुप्राणंति यंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु अपानंतमपानंतिनरदेवमिवानुगाः १६ प्राणेनाक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेप्रभोः पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखं निरभिद्यत १७ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिह्वातत्रोपजायते ततोनानारसोजज्ञेजिह्वयायोऽधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतोभूम्नोवह्निर्वा ग्व्याहृतंतयोः जलेवैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत १९ नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभस्वति तत्रवायुर्गंधवहोघ्राणोनसिजिघृक्ष तः २० यदात्मनिनिरालोकमात्मानंचदिदृक्षतः निर्भिन्नेह्यक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१

ष्टांकुर्वंति अपानंतंचेष्टांत्यजंतमनुअपानंति चेष्टां त्यजंति राजानमनुभृत्याइव १६ क्षिपताचालयतानिमित्तेन क्षुत्तृडादिकंप्रभोरितिविराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायतेस्म ततःजक्षतः भक्षयितुमिच्छतइत्य र्थः प्राक्प्रथमंनिरभिद्यतविभक्तमभूत् १७ तालुअधिष्ठानम् जिह्वाइंद्रियम् नानारसोविषयः वरुणश्चदेवताज्ञातव्या एवंसर्वत्रअधिष्ठानमिंद्रियंदेवताविषयइत्ये तच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् १८ विवक्षोः वक्तुमिच्छोः मुखतएववह्निर्देवता वाक्इंद्रियम् व्याहृतंभाषणम् तयोरितिइंद्रियदेवताऽधीनत्वंकर्मणोदर्शयति १९ नभ स्वतिप्राणवायोदोधूयेति दोधूयमाने अत्यंतंप्रचलतिसति तत्रनासिकायांवायुर्देवता गंधवहतीतितथा अनेनगंधोविषयोदर्शितः घ्राणःइंद्रियम् जिघृक्षतः गंधंग्रहीतुमिच्छतः २० निरालोकंप्रकाशशून्यमासीदितिशेषः निर्मात्मिकमितिवदेकवद्भावः तदाआत्मानंदेहंचकारादन्यच्चवस्तुदिदृक्षतः अक्षिणीस्था नम् ज्योतिः आदित्योदेवता चक्षुरिंद्रियम् ततोगुणस्यरूपस्यग्रहः ग्रहणम् अनेनरूपंविषयोदर्शितः २१ ५ ५ ५ ५

ऋषिभिर्वेदैः बोध्यमानस्यतत्तुआत्मनःप्रबोधनं गृहीतुमिच्छतः ततोगुणग्रहःशब्दस्यग्रहणम् २२ मृदुत्वंचकाठिन्यंचलघुत्वंचगुरुत्वंचआउष्णत्वमीषदु-
ष्णत्वंच शीततांचेत्यर्थः यद्यप्युष्णत्वमपींद्रियविषय एवतथा पितस्याजिघृक्षाभावादोष्णत्वमित्युक्तम् गुर्वुष्णेति पाठेयणादेशश्छांदसः वस्तुनएतान्धर्मान्
जिघृक्षतः त्वक्निर्भिन्ना त्वगिंद्रियाधिष्ठानंचर्मजातमित्यर्थः तस्यारोमाणिइंद्रियम् महीरुहाश्चदेवताजाताः वस्तुनिहस्तेनातोलितेलघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्त-
योरपित्वगिंद्रियविषयत्वमितिपौराणिकाः तत्रत्वचिअंतर्बहिश्चवातोवृतः आवृत्यस्थितः कर्तरिनिष्ठा कथंभूतः त्वचालब्धोगुणः स्पर्शोयेन अयमर्थः त्वगिं-
द्रियमेवबहिः कंडूतिसहितंस्पर्शंगृण्हत् लोमशब्देनोच्यते तत्रमहीरुहाणांदेवत्वमंतर्बहिश्चस्पर्शंगृण्हत् तदेवत्वक्शब्देनोच्यते तत्रवातोदेवतातथाचतृती
येवक्ष्यति त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनलोमभिःकंडूंयैरसौप्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेनसं-
स्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यतइति तत्रचर्माणीतिचर्मोपलक्षितात्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तेनत्वगिंद्रियेणेत्यर्थः बहुत्वंचश्रुतौलोकएवांशोनिर्दिष्टः त्वङ्
निरभिद्यतत्वचोलोमानिलोमभ्यओषधिवनस्पतयइति २३ रुरुहतुः निर्भिन्नो बलमिंद्रियम् इंद्रोदेवता तदुभयाश्रयमादानंकर्म २४ अभिकामिकामभीप्सावि

बोध्यमानस्यऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः कर्णौचनिरभिद्येतांदिशःश्रोत्रंगुणग्रहः २२ वस्तुनोमृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् जिघृ-
क्षतस्त्वक्निर्भिन्नातस्यांलोममहीरुहाः तत्रचांतर्बहिर्वातस्त्वचालब्धगुणोवृतः २३ हस्तौरुरुहतुस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया तयोस्तुबलमिंद्र
श्चआदानमुभयाश्रयम् २४ गतिंजिगीषतःपादौरुरुहातेऽभिकामिकाम् पद्भ्यांयज्ञःस्वयंहव्यंकर्मभिःक्रियतेनृभिः २५ निरभिद्यतशिश्नो
वैप्रजानंदामृतार्थिनः उपस्थआसीत्कामानांप्रियंतदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलंनिरभिद्यतवैगुदम् ततःपायुस्ततोमित्रउ
त्सर्गउभयाश्रयः २७ आसिसृप्सोःपुरःपुर्यानाभिद्वारमपानतः तत्रापानस्ततोमृत्युःपृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामा
सन्कुक्ष्यंत्रनाडयः नद्यःसमुद्राश्चतयोस्तुष्टिःपुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायांहृदयंनिरभिद्यत ततोमनस्ततश्चंद्रःसंकल्पःका
मएवच ३०

हितामित्यर्थः पद्भ्यांसहयज्ञोविष्णुरेवस्वयंतदधिष्ठातृरूपेणास्थितः कर्मभिरितिगत्याख्याकर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् हव्यंक्रियतइतिगतिसाध्यंयज्ञा-
र्थं द्रव्यंविषयइत्युक्तम् नृभिरितिव्यष्टिजीवेष्वपिइयमेवरीतिरितिदर्शयन्नराधिकारित्वंयज्ञादीनांदर्शयति २५ प्रजाअपत्यं आनंदोरतिः अमृतंस्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नः
अधिष्ठानं उपस्थइंद्रियम् प्रजापतिश्चासीत् इतिज्ञेयम् तदुभयाश्रयम् कामानांसंबंधिप्रियंसुखम् २६ धातुमलं भुक्तान्नादीनामसारांशंत्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रो
त्सर्गाः अधिष्ठानेंद्रियदेवताविषयाः २७ पुर्याः देहात्पुरःदेहांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतोगंतुमिच्छोः निरभिद्यतेत्यनुषंगः अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वंमरणम् नाभ्या
दीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यांहिप्राणापानयोर्बंधविश्लेषेमृत्युरितिप्रसिद्धम् २८ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अंत्राणिचनाडयश्चासन् तत्रकुक्षिरधिष्ठा
नम् अंत्राण्यन्नसंग्रहेकरणमिंद्रियस्थानीयम् नाडयस्तुपानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेणनद्यःसमुद्राश्चदेवते तुष्टिरुदरभरणम् पुष्टिस्तुरसपरिणामतः स्थौल्यम्
तदाश्रयेतदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रतुष्टयइतिचतुष्टयम् पानसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टयइतिविवेकः २९ निदिध्यासोः नितरांचिंतयितुमि-
च्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चंद्रसंकल्पाः अधिष्ठानादयः ३०

तदेवमाधिदैवादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगितिद्वाभ्याम् त्वक् स्थूलम् चर्म तदुपरिस्थितं सूक्ष्मम् त्वगादयोऽस्थ्यंताः द्वंद्वैकवद्भावेन निर्दिष्टाः सप्त ये धातवः ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषां च पांचभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोः आहारादिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ३१ गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषाम् विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः गुणाः शब्दादयः भूतादिरहंकारः ततः प्रकर्षेण भवतीति तथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः नतु वस्तुतस्तथेत्यर्थः अत्र हेतुः यतो मन एव सर्वविकाराणामात्मा स्वरूपम् बुद्धिस्तु तथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी नतु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपं चोक्तम् ३२ उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सहाष्टभिः ३३ स्थूलमुक्त्वा सूक्ष्मं समष्टिलिंगशरीरमाह अतः परमस्य कारणभूतम् सूक्ष्ममतींद्रियम् यतः अव्यक्तम् तत्कुतः यतो निर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यम् नित्यं सदेकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अत एव वाङ्मनश्चेतिद्वंद्वैक्यम् तस्मात्परम् ३४ उपासनार्थं भगवत्यारोपितं रूपद्वयमपवदति असुनीइति न गृण्हंति वस्तुतो नांगीकुर्वंति यतो मायासृष्टे ३५ यद्रूपगुणकर्मकइतियदुक्तं भगवता ब्रह्माणं प्रति तत्प्रपंचयितुं ब्रह्मादिरूपाणि तत्कर्माणि चाह सइत्यादिना इत्थंभावेनेत्थं अतः प्राक्तनेन ग्रंथेन स भगवान् ब्रह्मरूपधृक् सन् वाच्यवाचकतया वाचकतया नामानि वाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च धत्ते सृजतीत्यर्थः मायया सकर्मा सव्यापारः सन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ३६ एतत्प्रपंचयति प्रजापतीनिति सार्धैश्चतुर्भिः द्वितीयांतानां धत्त इत्यनेनान्वयः तत्र प्रजापत्यादीनि नामानि तत्तद्वाच्यानि रूपाणि तत्तत्कर्माणि च ज्ञेयानि पृथक् तत्तदवांतरभेदेन ३७ ३८ गिरीनित्यस्यानंतरं नृपेति संबोधनम् ३९ द्विविधाः स्थावरजंगमरूपेण चतुर्विधाः जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांसि ओकांसि येषां तानपि धत्त इति पूर्वेणान्वयः यच्च राज्ञा पृष्टं यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तमेति तत्स्यापि प्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशलाउत्तमाः अकुशलानीचाः मिश्राइतिपदांतरम् मिश्राः मध्यमाः कर्मणां पुण्यपापमिश्राणां गतयः फलानि ४० सत्वादिभेदेन कर्मगतिवैचित्र्यं प्रपंचयति सत्वमिति सार्द्धेन सत्वादयस्तिस्रो गतयः सुरादिशब्दा ऋष्यादीनामुपलक्षणार्थाः अन्याभ्यां गुणाभ्यां स्वभावो गुणः उपहन्यते अनुविस्थ्यते ४१

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जाऽस्थिधातवः भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२ एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ३४ असुनी भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते उभे अपि न गृण्हंति मायासृष्टे विपश्चितः ३५ स वाच्यवाचकतया भगवान्ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माकर्मकः परः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रासुरगुह्यकान् ३७ किन्नराप्सरसो नागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् मातॄ रक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादवेतालान्यातुधानान्ग्रहानपि खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृप सरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ४० सत्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः तत्राप्येकैकशो राजन्भिद्यंते गतयस्त्रिधा यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ४१

ब्रह्मरूपेणसृष्टृत्वमुक्त्वाविष्णुरूपेणपालकत्वमाह सएवभगवान्तिर्यगाद्यवतारैरिदंविश्वंस्थापयन् पालयन्धर्मरूपेणपुष्णातिभोगैःसंवर्धयति ४२ रुद्ररूपेण-संहर्तृत्वमाह ततइति आत्मनःसकाशाद्यदिदंसृष्टंतत्संनियच्छतिसंहरति ४३ कर्तृत्वाद्यपवादेनशुद्धमस्यरूपमाह इत्थंभावेनसृष्ट्यादिरूपेण तस्माद्वाएतस्मादा त्मनआकाशःसंभूतः सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्याकथितः सूरयस्तु परंकेवलमेवंरूपेणैवद्रष्टुंनार्हति ४४ तत्किम् यतःअस्यविश्वस्यजन्मादौकर्मणि परस्येश्वरस्य इत्थंभावःकर्तृत्वंनास्तिश्रुत्याऽपितात्पर्येणनप्रतिपाद्यते किंतु अनुविधीयते अनुवर्ण्यते किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् हियतोमाययारोपितंप्रका-शितम् तथाचश्रुतिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्याद्याः ४५उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणःसंबंधीकल्पोम-हाकल्पःविकल्पोऽवांतरःतत्सहितःउदाहरणत्वेनसंक्षेपतउक्तःकथंभूतः यत्रमहाकल्पेप्राकृताः महदादिसर्गाः अवांतरकल्पेचवैकृताः स्थावरादिसर्गाइत्ययं-विधिःप्रकारःअन्यैर्महाकल्पादिभिःसाधारणः ४६ वक्ष्यमाणविस्तरंप्रतिजानीते परिमाणंस्थूलंसूक्ष्मंचकल्पस्यलक्षणमियान् एवंरूपइति तद्विग्रहमवांतर

सएवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२ ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः सन्नियच्छतिकालेनघनानीकमिवानिलः ४३ इत्थंभावेनकथितोभगवान्भगवत्तमः नेत्थंभावेनहिपरंद्रष्टुमर्हंतिसूरयः ४४ नास्यकर्मणिजन्मादौपरस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थंमाययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणःकल्पःसविकल्पउदाहृतः विधिःसाधारणोयत्रसर्गाःप्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणु ४७ शौनकउवाच यदाहनोभवान्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजान् ४८ कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोऽध्यात्मसंश्रितः यद्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमुवाचह ४९ ब्रूहिनस्तदिदंसौम्यविदुरस्यविचेष्टितम् बंधुत्यागनिमित्तंचतथैवागतवान्पुनः ५० सूतउवाच राज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवोचन्महामुनिः तद्वोऽभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसारतः ५१ इतिश्रीभागवतेमहा॰ द्विती॰ पुरुषसंस्थानुवर्णनंनामदशमोऽध्यायः १० ॥ ॥

कल्पम् मन्वंतरादिरूपंविभागंच यथावद्विस्तरेण पुरस्तात्तृतीयस्कंधेव्याख्यास्यामि तत्रपाद्मंकल्पमथोइति कार्त्स्न्येनव्याख्यायमानंशृणु ४७ यदर्थंसृष्ट्यादिनिरूपणंतदेवसाक्षात् श्रोतुकामःकथांतरंपृच्छति यदाहेति भुवःसंबंधीनितीर्थानि यद्वा भुवःक्षेत्राणिचेति ४८ कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्यक्षत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंश्रितःसंवादः ४९ पुनरागतवान् तत्रचनिमित्तंब्रूहि ५० राज्ञापृष्टइति अयमर्थः यत्तुयूयंपृच्छथ इदमेवराजापिशुकंपृष्टवान् शुकोऽपिविदुरमैत्रेयसंवादंपुरस्कृत्यये पूर्वंराज्ञाकृताःप्रश्नाःतदनुसारेणसर्वपुराणार्थमवोचत् तदेवाहंवोऽभिधास्यामितथैवशृणुतेति ५१ श्रीमद्भागवतंयेनस्वब्रह्मसुखतोमितम् ब्रह्मनारदयोःप्रोक्तंतंवंदेगुरुमीश्वरम् १ यत्सूत्रयंत्रितंविश्वंनरीनर्तिजगत्त्रयम् संतस्तमेवपृच्छंतुयदत्रस्खलितंमम २ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका उद्दीप्यतामियंसद्भिर्यथास्यात्तत्त्वदीपकम् ३ ईक्षितामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसम् मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः ४ इतिश्रीभागवतटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भागवतेद्वितीयस्कंधःसमाप्तः ॥

[OrderDescription]
,CREATED=31.07.20 15:58
,TRANSFERRED=2020/07/31 at 16:06:31
,PAGES=67
,TYPE=STD
,NAME=S0003414
,Book Name=M-2761-SHRIMAD BHAGWAT
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF

FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF

FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,